

સંપ્રત 10

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

સંચયન- ૧૦

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

સંચયન

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની

લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

www.ekatramagazines.com

અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ
પર પણ વાંચી શકશે
તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં
email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.
આભાર અને સ્વાગત

સંચયન ૯

અ નુ ક્ર મ

સંપાદકનું કથન ૪	૬ કાવ્ય-સપ્તક (કાવ્યો)
મારી ચંપાનો વર (વાર્તા) ૧૪	૨૬ ગીત અહીં ... (કાવ્ય : અનુવાદ)
સવારે વહેલા ફરવા જવા વિશે (હાસ્ય) ૨૮	૩૧ તો ને ... (ગઝલ : કાવ્ય)
હૈદરાબાદથી મુંબઈ (આત્મકથન : અનુવાદ) ૩૨	૩૭ અનુવાદ વિશે (વિચાર-વિમર્શ)
બિલ્લી અને ઉંદર; રીંછ અને સિંહ (બાળ-કાવ્યો) ૪૨	૪૫ ડાયસ્પોરા સાહિત્ય? (ચર્ચા) ૪૫
જેવા સાથે તેવા (બાળ નાટક) ૪૭	આ અંકના લેખકો ૫૦
‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ ૫૧	કટાક્ષચિત્રો : ૨૫, ૨૭, ૩૬, ૪૪

વિશે—

રાવજી પટેલ ૬	૧૪ ઉમાશંકર જોશી
રવીન્દ્રનાથ; અનુ. નગીનદાસ પારેખ ૨૬	૨૮ ઉર્વીશ કોઠારી
હરીશ ધોબી ૩૧	૩૨ શૌકત કેફી; અનુ. કાન્તા વોરા
સુમન શાહ ૩૭	૪૨ રમણલાલ સોની
મધુસૂદન કાપડિયા ૪૫	૪૭ શ્રદ્ધા ત્રિવેદી
રમણ સોની ૪	૨૫, ૨૭, ૩૬, ૪૪ આર. કે. લક્ષ્મણ

રાવજી પટેલનાં કાવ્યો સાથે કાવ્ય-પઠન અને કાવ્ય-ગાન પણ

<https://soundcloud.com/ekatra-foundation/sets/sanchayan-10> ઉપરથી સાંભળી શકાશે :

પઠન : ઢોલિયે -- રમણ સોની

એક મધ્યરાત્રે -- રમણ સોની

મારી આંખે ... -- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સ્વ. હુન્શીલાલ ... -- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

ગાન : અમે રે તિલક ... -- હરિહરન (<http://rankaar.com/blog/category/poets/રાવજી-પટેલ>)

સંપાદકનું કથન

સ્નેહી મિત્રો,

પ્રકાશિત થતું પુસ્તક એ સાહિત્યની એક ‘ઘટના’ ગણાય, પણ સમયના અંતરે (માસિક કે ત્રિમાસિક) પ્રકાશિત થયે જતું, ને વર્તમાનને ઝીલતું રહેતું સામયિક એ સાહિત્યની સતત ચાલતી ‘પ્રવૃત્તિ’ રૂપ છે. સર્જનની કે વિવેચનની સાહિત્ય ‘કૃતિ’ સૌથી પહેલી પ્રગટ થાય છે સાહિત્યના સામયિકમાં. એમાં એક તાજી સુગંધ હોય છે ને પછી એ પ્રભાવમાં પ્રસરતી રહે છે.

સામયિકમાં, લેખક લખે છે ને વાચક વાંચે છે – એ વાક્ય સાદુંસીધું લાગે છે પણ એ એટલું સીધું નથી – લેખક કે લેખકોએ જે જે કંઈ મોકલ્યું હોય એમાંથી સંપાદક પસંદગી કરે છે (શું લેવું, શું ન લેવું) અને પસંદ કરેલાને ક્યારેક સંમાર્જિત કરે છે (વિદેશી સામયિકોમાં તો આવું સંમાર્જન – editing – બહુ મહત્ત્વનું ગણાય છે.) એટલે, સંપાદક ભલે પરદા પાછળ રહેતો હોય પણ એની ભૂમિકા – એનો રોલ – અગત્યનાં બને છે. એનો આનંદ એ વાચક પ્રત્યેની અને લેખક પ્રત્યેની જવાબદારીનો આનંદ છે.

આ વાચક-સંપાદક-સંબંધ અને લેખક-સંપાદક-સંબંધ વિશે મેં એકવાર વિસ્તારથી લખેલું. એમાંથી બેત્રણ નાના નાના અંશો તમારી સામે મૂકું :

‘સામયિકના સંપાદકના બે ગોઠિયા – એનો એક હાથ લેખકના ખભે છે ને બીજો હાથ વાચકના ખભે છે. પણ એના આ બંને હાથ, પોતાના પગનો ભાર બીજાઓને ખભે રાખીને લટકી જવા માટે મુકાયા નથી – એટલે કે એ આશ્રિત નથી. સંપાદકના હાથ તોફાની સ્નેહ કરનાર મિત્રના હાથ છે. લેખકનો ખભો દબાવીને એ કહેશે – ‘લખ, મારા ભાઈ, લખી આપ – ઝટ ને સરસ!’ એમ ક્યારેક એ પીઠ પસવારે, ક્યારેક ઘબ્બો મારે, અછો અછો વાનાં કરે પણ પોતાની શરત એની સામે હંમેશા ધરે. કહે, ‘જો, મારી આ હથેળી ફેલાયેલી છે તારી કૃતિઓ માટે, પણ જેટલું

નક્કર નહીં હોય એટલું મારી આંગળીઓ વચ્ચેની જગામાંથી ખરી જશે. મારે તારું નામ બગાડવું નથી, ઊંચકવું છે; પણ, મારું યે એક નામ છે. હું નેપથ્યે ભલે છું, પણ નગણ્ય નથી!’

‘અને સંપાદકે વાચકના ખભે મૂકેલો હાથ વધુ હૂંફાળો છે ને વધુ સાવધ પણ છે. કેમકે એ – વાચક – વધુ સંવેદનશીલ છે ને વધુ નટખટ છે. વાચકના બેય ખભા એકસરખા નથી – ઊંચાનીચા છે, જરા ટેઢા છે – જરાક અળવીતરા! સામયિકનો આ બધો ખેલ વાચક માટે તો છે – હા, વાચકરાજા. પણ રાજાસમુદાયમાં ક્યાંક વાજાં પણ હોવાનાં ને ક્યાંક... એટલે વાચકની માયાની ઝપટમાં આવ્યા વિના જ સંપાદકે એને આ સાહિત્ય-કલાની માયામાં ખેંચવાનો છે.’

‘નવો લેખક જ્યારે ઉદય પામતો હોય છે ત્યારે સંપાદક સાથેનો એનો સંબંધ એક સંભારણારૂપ હોય છે. નવાસવા લેખકે લખ્યું હોય – કવિતા કે વાર્તા કે લેખ – એને બેત્રણ વાર સુધાર્યું હોય; છેકછાક વિના, સુઘડ રીતે લખ્યું હોય; ને ‘માનનીય સંપાદકશ્રીને–’ મોકલ્યું હોય. પછી સ્વપ્નભરી ને ઉચાટભરી રાહ જોઈ હોય; ને એક દિવસ એ મનગમતી કૃતિ ‘સાભાર પરત’ આવી હોય! પહેલીવાર તરત તો લેખકને હૃદયભંગ થયો હોય. પછી લેખક સમજ્યો હોય – હજુ સારું લખવું જોઈએ. ને બે-ચાર વખત આવું સાભાર પરત થયા પછી કોઈ એક સુંદર સાંજે કે સવારે, કૃતિ સ્વીકાર પામી હોય, પહેલીવાર છપાઈ હોય, લેખકે કેટલીબધીવાર આંખોથી પીધી હોય!’

‘પણ લેખક સાથેનો સંપાદકનો આ પહેલો સંબંધ કાચો ન હોવો જોઈએ. એ જો ઝટપટ કૃતિ છાપી દે – મળી એવી જ પ્રગટ કરી દે તો, બને કે, લેખક કાચો જ રહી જાય. એ રાહ જોવડાવે, લખવું એ કેવી સાધના છે એનું લેખકને ભાન થવા દે. ને પછી છાપે. એ જ લેખક-સંપાદકની ખરી મૈત્રી.’

એટલે, સામયિકની સૃષ્ટિ આવી હોય છે! આપણે પરિણામ જ જોઈએ છીએ – કે આ આ કૃતિઓ આ સામયિકમાં પ્રગટ થઈ છે, પણ આપણે એની પ્રક્રિયા જોઈ નથી હોતી – કે ‘કેવી રીતે’ આ આ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ શકી. સંપાદકની કોઠમાં (workshopમાં) સામયિકનો ઘાટ ઘડાય છે. કૃતિઓને શિલ્પો ગણીએ તો સામયિકને એ વિવિધ શિલ્પોવાળું સ્થાપત્ય ગણવું જોઈએ. એટલે કે, સામયિકનો સ્થપતિ – આર્કિટેક્ટ – સંપાદક હોય છે.

મજામાં હશે.

રમણસોની

કાવ્ય-સપ્તક

રાવજી પટેલ

કવિ રાવજીના એક જ કાવ્યસંગ્રહ 'અંગત'માં એમની કવિશક્તિનાં વિવિધ રૂપો ઊઘડેલાં છે. આ ૭ કૃતિઓ એ વૈવિધ્યની પ્રતિનિધિ રચનાઓ છે.

૧. ઢોલિયે

અમે અજાણ્યા ક્યાં લગ રે'શું ?
કહો તમારા ઘરમાં ?
કહો તમારા ઘરમાંથી વળી
તબો-તમાકુ પંડ ઊઠીને ક્યારે લેશું ?

દખણાદી પરસાળ ઢોલિયો ઢળ્યો,
ક્યારનો પડ્યો પડ્યો હું
જતાં-આવતાં ઘરનાં માણસ ભાળું;
બોલ તમારા સુણી માંઘથી
પાંપણ વાસી
અમો ખોલિયે દુવાર આડું !

જોઉં જોઉં તો બે જ મનેબે
લહલહ ડોલ્યે જતો ડાયરો !
કોણ કસુંબા ઘોળે ?

ઘૂંટે કોણ ઘેનનાં ફૂલ ?
હથેલી માદક લહરી શી સ્વરવતી-
દિન થઈ ગ્યો શૂલ...

હમણાં હડી આવશે પહોર-
રાતના ઘોડા ગોરી,
સાગઢોલિયે પાંખ ફૂટશે;
કમાડ પર ચોડેલી ચકલી
શમણું થઈ ઘરમાં ફડફડશે.

જુઓ, પણે પરસાળ સૂંઘતો ચાંદો
અમને ઘડીવાર તો ઊંઘ ગંધની આલો,
આલો શ્વાસ તમારો ઓઢું, જંપું.

અંધકારથી પડખાંનો આ-વેગ
હવે તો બાંધો
ઢળ્યે ઢોલિયે ...

ડાયરો, કસુંબો, તબો-તમાકુ, ઢોલિયો...એવા, ગ્રામજીવનના ઠાઠ વચ્ચે ઇચ્છિત પ્રેમ-કામ-ની વિહ્વળતા સરસ લય-વેગમાં આ કાવ્યમાં ઊતરી છે. 'જુઓ, પણે પરસાળ સૂંઘતો ચાંદો' અને 'આલો શ્વાસ તમારો ઓઢું, જંપું'માં કામેચ્છા ઉત્કટ રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

૨. એક મધ્યરાત્રે

અરે, આ ઓચિંતું, થઈ જ ગયું શું સ્હેજ પરશે!
પથારી ખીલી ગૈ, કુસુમ ટહુક્યાં કેં રુધિરમાં!
ઝમે અંગુલિનાં શિખર લયમાં, ને નયનમાં
હજારો પૂર્ણિમા પ્રગટ થઈ ગૈ શી પલકમાં!

અને આ હૈયાની ઊષર ધરતીમાં પરિમલ્યા
નર્યા દૂર્વાકુરો ફરફર થતા. સ્હેજ ચમક્યું
સૂતેલી પત્નીનું શરીર; ઝબક્યો હુંય; પરખી.
જરા મેં પંપાળી પ્રથમ, ઉર મારુંય છલક્યું.
વીતેલાં વર્ષોમાં કદીય પણ ચાહી નવ તને.
સ્તનોનાં પુષ્પોમાં શરમ છૂપવીને રડી પડ્યો.

અણગમતી રહેલી પત્ની પ્રત્યે, કામેચ્છાની કોઈ
ક્ષણે પહેલાં આકર્ષણ જાગે છે ને પછી કવિનો
પસ્તાવો ખરી ચાહનામાં પરિણમે છે –એનું
સુંદર આલેખન. એ ચાહના-પશ્ચાત્તાપ અંગેની
છેલ્લી પંક્તિઓ લાગણીની માર્મિકતા વાળી છે.

૩. મારી આંખે

મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...
મારી વે'લ શંગારો વીરા, શગને સંકોરો
રે અજવાળાં પહેરીને ઊભા શ્વાસ !
મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

પીળે રે પાંદે લીલા ઘોડા ડૂબ્યા;
ડૂબ્યાં અલકાતાં રાજ, ડૂબ્યાં મલકાતાં કાજ
રે હણહણતી મેં સાંભળી સુવાસ !
મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

મને રોકે પંછાયો એક ચોકમાં;
અડધો બોલે ઝાલ્યો; અડધો ઝાંઝરથી ઝાલ્યો
મને વાગે સજીવી હળવાશ !
મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

મૃત્યુનો જાણે કે તૃપ્ત-પ્રસન્ન સ્વીકાર
લગ્નગીતના ઢાળમાં રજૂ કરીને આ
કાવ્યમાં રાવજીએ ઉત્તમ સર્જકતા દાખવી
છે! ખૂબ જ જાણીતા થયેલા આ ગીત
વિશે ઘણું લખાયું છે.

૪. ભર્યા સમંદર

ભર્યા સમંદર આંખોથી ખાલી કરવાના
હજી કેટલું જીવવાનું છે; બકવાનું છે ?
ગાલ નીચેની માટીમાં આકાશ લસરતું
સરવર જલને મળી ચૂકેલું માંસ બોલતું.
'ભર્યા સમંદર આંખોથી ખાલી કરવાના'

જન્મ્યું શું ? –રોજ ઊઠીને પૂછીએ તો ફૂટે—
હજી કેટલું જીવવાનું છે; બકવાનું છે ?

ગાલ નીચેની માટીમાં આકાશ લસરતું
પવન રુધિરે છણક્યો – છાતીનાં ફૂલ ખરશે
ખરશે એવું થઈને ઝૂલ્યાં ગઈકાલને
યાદ કરીને ભૂલ્યાં-ભૂલ્યાં સુખ આજનાં
જન્મ્યું શું રોજ ઊઠીને પૂછીએ તો ફૂટે :
'પવન રુધિરે છણક્યો-છાતીનાં ફૂલ ખરશે'

એવું મારું શમણું પાછું કાઢો-પાછું કાઢો.
મરવાનું છે કાલે, ગીધને પાછું કાઢો, પાછું

યાદ કરીને ભૂલ્યાં એ પણ. સુખ આજનાં
ખરશે એવું સમજી ઝૂલ્યાં ગઈ કાલને
ઝૂલે. સરવર ઝૂલે, વાસણ ઝૂલે ઓરે !
મરવાનું છે કાલે ગીધને પાછું કાઢો, પાછું.

હજી અમે ના દીઠી કોયલ વેતી; આંબો
હરતો ફરતો હજી અમે ના દીઠો, પર્વત
ઝૂલે ? સરવર ઝૂલે ? વાસણ ઝૂલે ? ઓરે
હજી અમે ના દીઠી કોયલ વેતી ! આંબો
શરીરમાંથી લચક્યો ક્યારે ? લળક્યો ક્યારે ?
મરવાનું છે કાલે ગીધને પાછું કાઢો; પાછું.

હરતો ફરતો હજી અમે ના દીઠો પર્વત—
પર્વત બકાસૂરનું મસ્તક થઈને વાગે !
વાગે-વહાણવટાની વાતો, ખરતું પાન આંખનું
વાગે-વાગે કન્યાની પીઠનો પીળો પડછાયો.

હરતો ફરતો હજી અમે ના દીઠો : આંબો
શરીરમાંથી બળક્યો ક્યારે, લચક્યો ક્યારે ?
લોહી વગરનો – માંસ વગરનો – કેંક વગરનો.

મૃત્યુને પાસે આવેલું જોતાં મનમાં જાગતી ભય-વિવશતા, ખૂટી જતી હામ અને એ સાથે જ,
જીવવાની પ્રબળ ઇચ્છા – એ બધાના ભાર-ઓંથાર નીચે સનેપાત જેવી પ્રલાપ-વાણી, બડબડ અહીં
કાવ્યરૂપ પામી છે, એનો વેગ જુઓ! કેટલુંક અનર્થક લાગશે ને કેટલુંક માર્મિક. 'ગીધ' (મરવાનું છે
કાલે, ગીધને પાછું કાઢો, પાછું) એ ધસી આવતા મૃત્યુનો નિર્દેશ કરતું અસરકારક કલ્પન છે.

૫. કદી આંખમાંથી

કદી આંખમાંથી ઊડી જાય પંખી;
કદી આંખ વચ્ચે પડી ન્હાય પંખી.

અટારી નીચે વૃક્ષ ઊગ્યું'તું મનમાં.
વિચારો થઈ આજ અટવાય પંખી.

કરી આંખ પહોળી ઉભય ગાલ ઉપર,
તમારા ચહેરાનું મલકાય પંખી.

નર્યા ફૂલ વચ્ચે રહી રહીને થાક્યું,
હવે શબ્દ થઈને આ અંકાય પંખી.

પણે ડાળ આંબાની ટહુક્યા કરે છે;
પણે રાત આખી શું વેરાય પંખી.

હજી જીવું છું એનું કારણ છે એક
હજી શ્વાસમાં એક સંતાય પંખી

રાવજીમાં ગઝલ બહુ ઓછી છે, પણ એમાં
ઘણી તાજગી છે – એનાં ગીતો જેવી. 'પંખી'
કલ્પન તરીકે છેલ્લા બે શેઅરમાં વધુ
આકર્ષક બને છે.

૬. તમે રે તિલક

તમે રે તિલક રાજા રામના
અમે વગડાનાં ચંદન-કાષ્ઠ રે;
તમારી મશે ના અમે સોહિયાં–
કેવાં કેવાં દખ સાજણ તમે રે સહ્યાં?
કહો ને સાજણ દખ કેવાં સહ્યાં!

તમે રે ઊંચેરા ઘરના ટોડલા!
અમે લજવાતી પાછલી રવેશ રે;
તમારી મશે ના અમે સોહિયાં–
કેવાં કેવાં દખ સાજણ તમે રે સહ્યાં?
કહો ને સાજણ દખ કેવાં સહ્યાં!

તમે રે અખશર થઈને ઊકલ્યા!
અમે પડતલ મુંઝારા ઝીણી છીપના;
તમારી મશે ના અમે સોહિયાં–
કેવાં કેવાં દખ સાજણ તમે રે સહ્યાં?
કહોને કહોને દખ કેવાં પડ્યાં?

તિલકની શોભા પાછળ રામનાં દુખ અને
વેદના અહીં પુરાણ-પાત્ર-કથા રૂપે નહીં,
પણ જાણે કે લોકગીતની નાજુક સ્નેહ-
રેખાઓની જેમ આલેખન પામી છે.

૭. સ્વ. હુંશીલાલની યાદમાં

ગગન ગુફા ફાટી પડે ને તારા લબ લબ થાય,
નીસર્યો તારો આત્મમો અહીંથી હુંશીલાલ.
ઝાંખાં ઘર પાદર થયાં ઝાંખી માનવજાત;
સૂરજ રોકું થઈ ગયો મરતાં હુંશીલાલ.
પીપળ ડાળ ખરી પડી ખરી મરદની મૂછ;
રંડોપો મરદોને મળ્યો મરતાં હુંશીલાલ.
જીવતાં મુજથી ના થયું, જે થયું છાનું થયું,
તે રચું મરશિયા આજ મરતાં હું શીલાલ.

ઊંઘણશીની આંખોમાં હે પૂજ્ય
તમારી સલા શિખામણ કમલ સરીખી કોળે !
જીવતે જીવ તમે બહુ ખટક્યા
ખટક્યા ચંપલની ઊપસેલી ખીલી જેવા
શરીરની કોઈ ખોડ સમાણા ખટક્યા.

એક ઘરના આદમી નહોતા તમે...
હે ઓમ્,
સકલ સંડાસની ભીંતો ઉપર પણ
આપના ચહેરા ચગે
હે મુરબ્બી,
આપનો ચહેરો
પ્રભુના નામ જેવો યાદ કરવાનો અમારે
કોપરાની શેષ જેવો ચાવવા લાયક
હજી અંધારમાં ચમક્યા કરે છે
આગિયા જેવો.

શ્રીવિલય તમારો થયો અહોહો !
ઠેર ઠેર સમશાનો ઝળઝળ
અંદણની ચંદણની ચહેયો પ્રગટી.
બાપા હજી બળે છે.....
આંખોની પછવાડે રડતાં
ગામ નદી ને નાળાં.

અલ્લા બિલ્લો બની ગયો
 ને પરવત ઊંધો પડિયો
 બાપા હીંગ ભળેલી દાળ તણો તું દડિયો
 જબલપુરની ખડબચડી શેતરંજી જેવી પંગત
 હાવાં પથરાતી (ખોટ તમારી નથી સાલતી કોને ?)
 કુશકી જેવા ચહેરા રઝળે
 નગર છાજિયાં લેતાં
 શ્રીવિલય તમારો માન્યામાં ના આવે
 સચરાચર હે,
 હજી તમારા થૂંક તણી ભીનાશ હવામાં.

તમારા થૂંકની ગંગા વહે છે કાનમાં બાપા
 તમારા થૂંકની જે જે થતી'તી ગામમાં બાપા.
 તમારા થૂંકથી લાખો કરોડો રૂપિયા ભેગા થતા'તા.
 તમારા થૂંકમાંથી બંગલા બેઠા થતા'તા.
 તમારા થૂંકથી અળગાં થએલાં બે જણાં ચોંટી જતાં'તાં.
 તમારું થૂંક ઔષધ લોકનું
 તમારું થૂંક અમરત મર્ત્યનું.
 તમારો થૂંકનો બાજોઠ મારા દેવ.
 તમારા થૂંકનું આચમન લેવા કાજ દેવો જન્મ લેતા રોજ.
 હવે પછી જે મરશે એના
 કાનમાં વ્હાલા ફૂંક મારીશું
 તમાર નાંમની ફૂંક મારીશું.
 ગાંમનું કૂતરું મરશે એને
 તમાર નામની ફૂંક મારીશું
 બોડી બાંમણી મરશે એને
 તમાર નાંમની ફૂંક મારીશું.
 હવાર ગાશું હાંજરે ગાશું
 તમાર નાંમનું ભજન ગાશું
 મરતી વખતે હરગે જાશું
 તમાર નાંમની રટણા પીશું.

હાય હું શીલાલ હાય હાય
 હાય રૂપાળા હાય હાય

સાત ખોટના હાય હાય
 આંખની કીકી હાય હાય
 ભીડનું મોતી હાય હાય
 સાકરથેલો હાય હાય
 કન્યાઘેલો હાય હાય

હાય હુંશીલાલ વટનો કટકો
 હાય હુંશીલાલ નરદમ કડકો
 હાય હુંશીલાલ ગામનો પાડો
 હાય હુંશીલાલ આંખ ઉઘાડો
 હાય હુંશીલાલ અમને વરતો
 હાય હુંશીલાલ હમ્બો હમ્બો

હાય રે હુંશીલાલ તમારા વિના
 ચૂનો પાન તમારું સૂનાં રે સૂનાં
 હાય રે વરણાગિયા તમારા વિના
 સૌનાં નામ બિચારાં સૂનાં રે સૂનાં.
 હાય રે વરણાગિયા ડગલો તમારો
 ક્રિયો ભઈ તે પ્હેરી ફરશે બધે ?
 હાય રે વરણાગિયા સમાધિ તમારીને
 હીરા જડે તોય ઓછા પડે !
 હાય રે વરણાગિયા તમારા વિના
 પોચાં પોચાં આસનિયાં સૂનાં રે સૂનાં.
 હાય હાય રાજવી
 નયો ફજેતો રાજવી
 એકલપેટો રાજવી
 જિલ્લા જેવો રાજવી
 કિલ્લા જેવો રાજવી

તમારું નામ મંતર થઈ રટાતું રાજવી
 તમારા નામથી હીઝડા કમાતા થઈ ગયા.
 તમારા નામની હૂંડીઓ ફરે પરદેશમાં

તમારા નામની બેલો ટપાલી ફેરવે
 તમારા નામથી ખપ્પર ભરાતાં
 હે પ્રભુ,
 તમારા નામથી ફફડે ધજાઓ.
 તમારા નામને ઓઢીને કન્યા જાય બીજે...
 તમારું નામ ચાવે આશ્રમો
 તમારો મૃત્યુદિવસ દેશમાં ઊજવાય છે
 તમારી યાદમાં જૂનું જૂતું પુજાય છે.
 તમારા પાઠ ગોખે છે હજી વિદ્યાર્થીઓ.
 તમે નિર્મૂખ બ્રહ્મા.
 શ્રી વિષ્ણુની ડુંટી તમે
 પાપ કોરાણે મૂકીને
 પુણ્યનું દર્શન કરાવ્યું હંસ તેં તો !
 ચંપલ તણી ખીલી ઘડીભર ઊપસી'તી
 એમ માનીને અમે આંસુ તમારા નામ પર સાર્યા.
 ગોલોકવાસી,
 આપને ગાયો પઝવતી હોય તો
 વૈકુંઠમાં હાલ્યા જજો.
 અહીં તમારા થૂંકનાં ગોથાં
 હજી વાગ્યા કરે છે,
 અમને તમારા થૂંકનાં ગોથાં
 હજી વાગ્યા કરે છે.

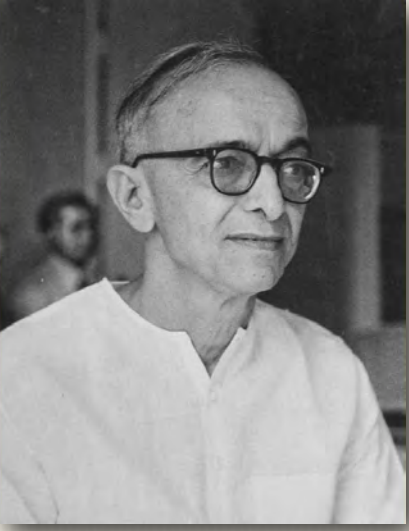
[અંગત (૧૯૭૧)માંથી]

દંભી, મિથ્યાભિમાની વ્યક્તિનો ઠહો અને રમૂજ. 'હું' શી-લાલ એવું નામ પણ આવી વિડંબનાનું રૂપક બને છે . માણસના મૃત્યુ પછી અતિશયોક્તિ ભરેલાં વખાણ ગાતા મરશિયાને અહીં કાવ્યરૂપમાં ઢાળ્યું છે. કેટલા બધા લયનો ઉછાળ છે આ કાવ્યમાં! –છાતીકૂટ મરશિયાના વિવિધ ઢાળ, દોહરા, હરિગીત, એવા એવા માત્રામેળોમાં મજાકિયું ખડખડાટ હાસ્ય પ્રગટે છે ને ધીમેધીમે આડંબરી, કુટિલ, ધૂર્ત, લંપટ, પરપીડક એવાએવા રૂપે હુંશીલાલનુંપાત્ર ઊપસે છે ને હાસ્યાસ્પદ બને છે – પણ કશો ડંખ નથી. રાવજીની તોફાની, અળવીતરી શૈલી આ લાંબા કાવ્યને પણ સળંગ રસપ્રદ રાખે છે.

મારી ચંપાનો વર

ઉમાશંકર જોશી

ગુજરાતી સાહિત્યના એક પ્રતિભાશાળી સર્જક ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી (જ. ૨૧ જુલાઈ ૧૯૧૧ – અવ. ૧૯ ડિસેમ્બર ૧૯૮૮) કવિ તરીકે વધુ ખ્યાત પણ ટૂંકી વાર્તા, એકાંકી નાટક, સર્જક નિબંધ તથા વિવેચન-સંશોધન એવાં સ્વરૂપોમાં પણ એમની તેજસ્વી શક્તિઓ નીખરી ઊઠેલી છે. એમની પ્રતિભા બહુમુખી હતી.

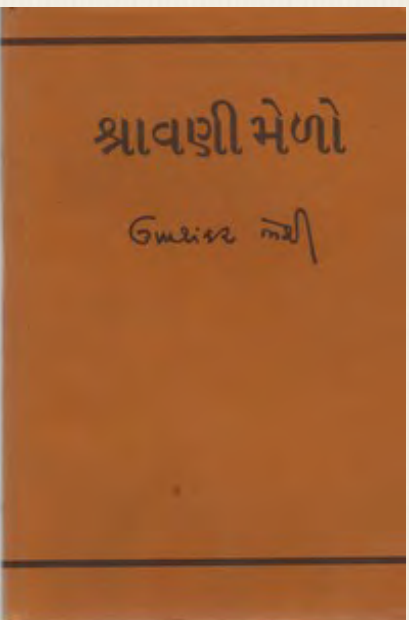
‘વિશ્વશાંતિ’(૧૯૩૧) કાવ્યથી એમની કાવ્ય-યાત્રા શરૂ થયેલી, એ પછી સતત એમનાં કાવ્ય-પુસ્તકો પ્રગટ થતાં ગયાં એ ‘સમગ્ર કવિતા’(૧૯૮૧)માં સંચિત થયાં. ‘સાપના ભારા’ (એકાંકીસંગ્રહ, ૧૯૩૬), ‘ગોષ્ઠિ’(નિબંધસંગ્રહ, ૧૯૫૧). વળી, ‘અખો એક અધ્યયન’(૧૯૪૦) એમની સંશોધક-વિવેચક ઉભય શક્તિઓ દેખાડતો શોધપ્રબંધ છે.

‘મારી ચંપાનો વર’ તળ ગ્રામજીવનની એક પરિસ્થિતિને વિષય કરતી પણ પાત્રનાં મનનાં ઊંડાણોમાં લઈ જતી – આંતરિક ચિત્તપ્રવાહોને આલેખતી, ગુજરાતીની એક ઉત્તમ વાર્તા છે. દબી રહેલી ઈચ્છા-એષણાઓ જીવનના રૂઢ ગણાતા તંતુઓમાં પણ કેવી પ્રસરતી હોય છે – એ લક્ષ્મી તેમ જ ચંપા બંનેમાં જોવા મળશે. વાર્તાના અંતને ઉમાશંકરે કેવા રહસ્યના બિંદુએ રાખ્યો છે, એ બીજી વાર વાંચતાં જરૂર પકડાશે.

લક્ષ્મી હજી તો કોડભરી જિંદગીને ઉંબરે પગ માંડતી હતી ત્યાં જ એનું ભાગ્ય નંદવાઈ ગયું. અચાનક જ એનો પતિ તાવથી પટકાઈ પડ્યો અને પૂરાં બે વરસ પણ નહિ માણેલું એવું લગ્નજીવન સંકેલી લઈ ચાલતો થયો. લક્ષ્મીને માટે આખી દુનિયા હતી ન હતી થઈ ગઈ. માત્ર, પોતાના હવે નિરર્થક થઈ પડેલા પ્રફુલ્લ સૌંદર્યની કૂંપળ જેવી ચાર મહિનાની ચંપા એને મૃત્યુને તેડતાં રોકતી હતી.

સૌ કોઈએ કહ્યું કે લક્ષ્મીનો વર સાવ ઊંધા કપાળનો, એના નસીબમાં લક્ષ્મીનું રૂપ માયું નહિ. આમ મૂએલાને નિન્દી જીવતીને ઘણી વાર લોકો પ્રશંસા અર્પતા. કોઈ વહેમિયું મળી આવીને કહી જતું, ‘કોઈ દુશ્મને મૂઠ જ મરાવેલી; નહિ તો તારા વરને ક્યાંય નખમાંય રોગ ન હતો. એના સુખની કેટલાકને અદેખાઈ હતી તે !’

એ ગમે તેમ હોય, પણ એટલી વાત તો સાચી હતી કે લક્ષ્મી વરવાળી થઈ તે પહેલાં ગામનું સૌ કોઈ નાનુંમોટું પોતાની યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો વિચાર પણ કરવા રોકાયા વિના જાણે લક્ષ્મીનો વર થવા માટે તૈયાર હોય એવું વાતાવરણ હતું. એમાં વાંક કોઈનો ન હતો. વાંક હોય તો હતો લક્ષ્મીના સોનેરી ઝાંયવાળા ભરપૂર વાળનો, આંખના શાંત તોફાનનો અને જવલ્લે જ ફરકતા પણ તેથી તો દુર્દમ્ય ઉત્પાત મચાવતા સ્મિતનો.

અને એમ છતાં એનો કમનસીબ પતિ કટાણે ખસી ચૂક્યો ! પેલા ભરચક લહરિયાળા વાળ એને મળ્યા હતા તે દિવસે એ જ વાળની એકેક લટે અનેક નિરાશ હૃદયો ફાંસીની યાતના પામી ખલાસ થઈ ગયાં હતાં. પણ ભૂંડાથી પોતાથી એ જિરવાયું નહિ ! અને આજે એ જ વાળ, ફળાઉ ઝાડ ઉપરથી નમૂળીની વેલઝૂલને પીંખીને ફેંકી દે એમ, લક્ષ્મીના માથા પરથી ઉતારીને ફગાવી દેવામાં આવ્યા. એના હાથ પરથી કંકણ દૂર થયાં ! અને, પહેલાં એ જ હાથ પર એ જ કંકણ જરીક જ રણકી જતાં ને તો મોટા બે આકાશી ગોળા જાણે ન અથડાયા હોય એવો માણસોનાં હૃદયોમાં બુંબારવ થતો.

પણ એ બધું જ સમેટાઈ ગયું !

કોઈને કુતૂહલ પણ થતું કે આવી લક્ષ્મીથી વૈધવ્ય શેં જિરવાશે; તો વળી નારીજગતનું કોઈ પિછાનદાર પ્રાણી વૈધવ્યને સહ્ય કરવાના ઈલાજો પણ લક્ષ્મીને પઢાવી દેવા તલપાપડ થઈ જતું; કોઈ હમદર્દી વિધવાથી લક્ષ્મીનો શોક સહ્યો ન જતો :

‘તે આમ ઘેંસછાશ કરીશ, તો તું ભલે મરે, પણ સાથે આ છોડીએ શું પાપ કર્યાં છે તે....?’

‘તું જ કાંઈ નવાઈની રાંડી છે ? બાઈમાણસ છીએ તે નસીબે રાંડપણ પણ આવે...’

‘સાયવી લેતાં આવડતું જોઈએ, બા ! પેલી ચતુર તેર વરસની રાંડેલી તે જુઓ છો ને, આપણી આંખો તળિયે ત્રીસ વરસની થઈ. કેમ ગંગાબહેન બોલતાં નથી ? તમારી બહેનની છોડી, ને કાશીબહેન, તમારા જેઠના દીકરાની વહુ ક્યારે રાંડી તેય કોઈ જાણે છે જરી ? સમય સમય પ્રમાણે વરતી લેવું જોઈએ, બા ! આપણે તો એટલું સમજીએ...’

‘ને હેં ! દુઃખ તો સૌને છે. કોને નથી ? હેવાતનમાંય ઘણીઓ નરક જેટલી આપદા ભોગવે છે; ને કોઈ રાંડીખડી વળી સુખથી આયખું પૂરું કરતી આપણે ક્યાં નથી જોતા ?’

‘હવે તમે પંચાત મૂકશો ? રાંડેલાંની ને માંડેલાંની આખી દુનિયાની વાતો લઈને આવ્યાં છો તે ! બિચારીને રડાવી રડાવીને અધમૂઈ કરી નાખી !’

બોલનાર કોણ છે તે જરી ઘૂમટો ઊંચો કરીને લક્ષ્મીએ પોતે પણ જોઈ લીધું. ‘સારું થયું તે સૌને ચૂપ કર્યાં !’

‘વારુ, બાપ, આ છોડી પર દયા રાખજે, ને બહુ રોઈશ મા !...’

‘સુખ ઓછું આખી જિંદગી હોય છે ?’

‘કંઈ કામકાજ હોય તો બેલાશક કહેજે. મારા કિશોરને મોકલીશ....’

‘હવે જાઓ છો તમે કામકાજવાળાં ?’ કરી પેલી બહાદુર બાઈએ વળી સૌને ધમકાવી કાઢ્યાં. અને પછી, એ સૌ તો શું રોયાં હતાં, રામી લક્ષ્મીને ખભે ડોક નાખી કઈ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ એથી કદાચ એને પોતાને પણ નવાઈ લાગી હશે. થોડી વારે છાની રહીને એણે લક્ષ્મીનો ઘૂમટો પોતાના હાથ વડે આઘો કર્યો અને બે હથેળીઓ વચ્ચે એના મોઢાને પકડી એની સામું એકીટશે તાકી રહી. મુંઝાઈને લક્ષ્મી બોલી : ‘સૌને તમે ધમકાવીને છાનાં કર્યાં, ને પોતે જ કેમ આટલું રોતાં હશે?’

‘તું ન જાણે, લક્ષ્મી !’ કહી રામી કાંપતી પાંપણે લક્ષ્મી સામું જોઈ જ રહી. એ પોતે ત્રીસ અંદરની પીઠ વિધવા હતી. એને તો બાળક પણ ન હતું. એનો વર જ બાળદશામાં ગુજરી ગયેલો.

‘શું જુઓ છો ?’ અને પછી સહેજ ઉમળકાથી લક્ષ્મીએ ઉમેર્યું, ‘આટલા અચંબાથી તો એમણે પણ મારી સામું નહિ જોયું હશે.’ અને એટલું બોલતાં તો રામીની હથેળી નીચે લક્ષ્મીના ચહેરાના સ્નાયુઓ ઓગળતા હોય એમ હલવા લાગ્યા. હાથ લઈને રામી બોલી : ‘એટલે તો કહું છું, ૨૩ મા લક્ષ્મી ! જો પાછી હું પણ રોવા મંડી પડીશ હોં ! અને પછી પાલવથી આંસુ લૂછતાં લૂછતાં એકદમ પુરુષના જેવો અવાજ કરી દઈ બોલી,

‘વિધવાની ગત વિધવા જાણે. તારે તો હજી હવે એકલાં જીવવું છે. અને મેં તો એવું કેટલુંય જીવી નાખ્યું. ગભરાઈશ નહિ જરીકે.’ અને જરીક પાછા હઠી એની સામું તાકીને કહેવા લાગી : ‘હું તો એ જ જોઈ રહી છું કે શું રૂપ છે ! માથેથી વાળ ગયા તોયે એને એ ! હાથ ચાટૂડા સરખા થઈ ગયા તોય ૨૪ પણ ખામી ન પડે ! કાંઈ નહિ, લક્ષ્મી, ૨૨યે શું વળવાનું હતું ? લગીરે ગભરાઈશ નહિ. તારો ધણી ફૂટ્યા કપાળનો હશે, તે કાળનો કોળિયો થઈ ગયો, તું તો નથી...’

ત્યાં નાની ચંપાએ ઘોડિયામાં જરી અમળાઈને પડખું ફેરવ્યું, એનાથી બંનેનું ધ્યાન જરીક એ તરફ ગયું.

‘લોકનિંદા ? લોક કોણ વળી ? આપણે ને આપણે જ. ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા. લક્ષ્મી, તને બધુંય સૌની પેઠે ધીરે ધીરે સમજાઈ જશે.’

ઘોડિયામાં ચંપાએ જરી ઊંકારો કર્યો. લક્ષ્મી રામીની બેઠક વર્તણૂકથી ડઘાઈ જઈને સૂનમૂન બેઠી હતી, એણે ઘોડિયા તરફ આંગળીનો ઈશારો કર્યો ને અંધારાં આવતાં હોય એમ આંખો મીંચી દીધી.

‘એ સાંભળી જશે ? કેવી ઘેલી ? એય મોટી થશે એટલે ઘણીય સમજશે કે...’

ચંપાએ ઘોડિયું હચમચાવી મૂક્યું, ને મોટેથી રડી ઊઠી. લક્ષ્મી નક્કર અવાજે બોલી : ‘એનું શું?’ અને ઊઠીને ચંપાને છાતીસરસી થઈ લડાવવા લાગી : ‘બાપ, મેં તો, સત્તરઅઢારે કાઢ્યાં છે, તારે તો હજી...’

‘સૌ પછીથી ધીરે ધીરે સમજી જાય છે,’ કહીને રામી ચાલતી થઈ.

ચંપાને લક્ષ્મીએ એકાંતમાં આંસુથી ને વહાલથી નવરાવી, અને એની સાથે અનેક વાતો કરી :

‘પેલી દુરગા મારી વાલેશરી થઈને કામકાજ કરવા એના કિશોરને મોકલવા તૈયાર થઈ ગઈ ! ને રામી ? એને તો આખી દુનિયાથી જાણે વેર ન હોય ! પણ એને શું ? ને એનું માનું તો મનેય શું? પણ બાપ, તું તો જીવતી જ મરે ને !...શાં લોક છે ! એમની ક્યાં હું સલાહ લેવા ગઈ હતી ? મારે મારું ઘર ભલું, આ ઘોડિયું ભલું ! આટલી આ તું મોટી થાય, તને આબરૂભેર પરણાવું, તું તારે સુખી થાય, ને પછી એથી મારે વળી શું વધારે સુખ જોઈતું હતું ? જો કેવી હસી પડી? જરી મોટી થઈ જા ! પછી તો આપણે બેઉ વાતો જ કર્યા કરીશું, ને ઘર ભર્યું ભર્યું લાગશે. ને આયખું જતાં શી વાર?...પાછી કેવી ઠાવકી બની ગઈ? લે, હવે બહુ મચકો નહિ!...એમ? ત્યારે તું ભૂલે છે. તું મને હજી ઓળખતી નથી. હું લક્ષ્મી નથી, ચંપાની બા છું.’

ચંપાની બા !

લોકોએ જોયું અને કહ્યું, ‘આજ લગી રાંડી તો એક જ લક્ષ્મી જ છે.’

‘ધણી મૂઓ ને લક્ષ્મીય મૂઈ !’

‘ક્યાં પહેલાંની રૂપરૂપનો અંબાર લક્ષ્મી ને ક્યાં આ કૂબડી ?’

કીકીઓ પર પાંપણોના પડદા ઢળી ગયા, ને અસલ તેજ એની મેળે ઝંખવાઈ ગયું. નિરર્થક હોઠ બિચારા નજીક ન હોવી જોઈએ એવી બે વસ્તુઓની પેઠે, ખીચોખીચ ભરેલી મોટરબસમાં પારકાની પત્ની ને પારકીનો પતિ મનોમન સમજીને અડોઅડ સાવ સંકોચાઈને બેસી રહે એમ સૂનમૂન પડી રહેતા. શરીરના અણુપરમાણુઓ મૂળ જ્યાં એક હતું ત્યાં દબાઈને બબ્બે ત્રણ ત્રણ સમાઈ ગયાં, અને સાડલામાં શરીર સરખું કંઈ હોય જ નહિ એવું જાણે લાગતું.

દુરગાનો કિશોર કંઈ કામકાજ હોય તો કરી આપવા બેચાર વાર આંટા ખાઈ ગયો. રામીએ વળી કોઈ કોઈ આગળ લક્ષ્મીની ભાળવણી કરી હશે તે લોકો પણ અવારનવાર ફેરો ખાઈ ગયા. પણ લક્ષ્મી તો એને ખૂણે બેઠી બેઠી કાં તો વાસીદું ઊસરડી રહી હોય, કે કળશ્યાવાસણ કરતી હોય, કે અનાજ ભેળી રાખોડી ભેળવતી હોય, અને એની આખી આકૃતિમાંથી જોનારને અણગમો જ માત્ર નીતરતો દેખાતો. દિવસે દિવસે એણે પોતાના મનને પીલી નાખ્યું હતું. પુરુષો શેના, સ્ત્રીઓ શેની ? દુનિયા શેની ? લક્ષ્મીને તો એ ને એની નાની ચંપા. ચંપાની સમોવડી થઈને જાણે એની જોડે જીવ્યા કરતી. ચંપાને બેત્રણ વરસ થયાં એટલામાં તો લક્ષ્મી વીસત્રીસ વરસ ઘરડી થઈ ગઈ. રામીએ જ એક વાર નાની ‘ચાંપલી’ને લાડથી ટપલી લગાવતાં કહેલું ને કે ‘રાં’, તું જ લક્ષ્મી ખાઈ ગઈ !’

પછી તો લક્ષ્મી બહારનું કામ કરતી પણ થઈ. ઘરમાં ઢોરની સાથે ઢોર થઈને, ગાયભેંસના દોઝમાંથી થોડું ખરચ કાઢતી અને બહાર મોસમવાર ઘાસ, લાકડાં, મહુડાંડોળ કરીને કાંઈક મેળવતી. દયણાંખાંડણાં તો ખરાં જ.

આમ પોતે દળાઈખંડાઈને ચંપાને ખિલવવામાં મશગૂલ રહી ને વરસ પછી વરસ ગયાં તે જણાયાં પણ નહિ. પોતાની બધી આશાઓ દીકરી સાથે એણે એકરૂપ કરી દીધી હતી. ચંપા સિવાયના લોકોને તો ગાંડી લાગે એવી રીતે પણ લક્ષ્મી કોક વાર વર્તતી. એણે કોઈ પુરુષ વિશે જવલ્લે જ કદી વાત કરી હશે. માત્ર ચંપાના વરની વાત ઘણી વાર એના મોઢામાંથી હોંસભેર સરી આવતી. ચંપાની ગોઠણો એને એકાંતમાં ચીમટી દઈ ચીડવતી હશે એથીય વિશેષ સહીપણાથી લક્ષ્મી એને પજવતી, અને પછી સંતોષથી કહેતી, ‘તું પરણી ઊતરે એટલે હું મારે જનમારો જીતી.’

કોઈકે એક વાર કહ્યું : ‘લક્ષ્મી, ચંપા તારી દીકરી નીવડી તો ખરી, હોં ! બરોબર તારો ઘાટેઘાટ ઊઘડ્યો છે !’

ચંપા સાંભળતી હતી. તે પોતાની બાની સામું જોઈ રહી અને બાની સાથે પોતાની સરખામણી થતી જોઈ એના મનમાં નિરાશા પણ થઈ.

‘હા, હા; કાળો ! સત્તર વાર કાળો ! હુંયે કાળી છું. ને તારો બાપે કાળો હતો. યાદ તો રાખ !’ લક્ષ્મી રાતે ઊંઘી જતાં પહેલાં અંધારામાં સૂતાં સૂતાં ચંપાને ચીડવતી હતી. પંદર વરસ સુધી બિચારીએ કોઈ પુરુષની સામું પણ જાણે જોયું ન હતું. કોઈની જોડે વાતચીત પણ ભાગ્યે જ કરી હશે. હવે અત્યારે સૌ ચંપાના વરની પંચાતમાં નવરાં થતાં ન હતાં, ત્યારે ચંપાની બાને પણ એનો વિચાર કર્યા વિના ચાલે એમ હતું નહિ. અને ચંપાની તો એ ભાવ-સદ્ભાવ-થી ગોઠણ હતી, એટલે બે જણ સહેજ નવરાં પડે કે ચંપાના વરની તેવડમાં ગપાટે ચડી જતાં. ચંપાને તો બધું નવું નવું કોડભર્યું, ઉમળકાભર્યું હતું. પણ લક્ષ્મીને માટે આ જૂના જિરણ કિલ્લાઓ પર નવો ઘસારો હતો.

કોક વાર ઘરડી ગયેલી રામી બારણે ફરકી જતી ને કઠોર અવાજથી બોલતી : ‘હવે ક્યારે આ લપમાંથી છૂટીશ ? મોટી નવાઈની દીકરીવાળી!’

બન્યું એવું કે ચંપાના વર વિશે ખુદ ચંપાએ જેટલી ચિંતા નહિ કરી હોય, એટલી લક્ષ્મીએ કરી હશે. ચંપાને શા માટે પોતાના વર વિશે વિચારો કે તર્કવિતર્કો કરવા પડે ? એનું બધું સંભાળનાર ક્યાં બા બેઠી ન હતી ? લોકોએ તો માત્ર અંદર અંદર વાત ઉડાડીને સૂચન આપ્યું કે ચંપા પરણવાલાયક થઈ ગઈ છે. અંતે લક્ષ્મીએ એ સૂચનને ઉપાડી લીધું. માતા તરીકે લગ્નની જવાબદારી વગેરે તો એણે ઉઠાવવાની જ હતી મજૂરીથી પૈસા પણ એકઠા કર્યા હતા. એટલે ખર્ચખૂટણની ચિંતા ન હતી. પણ ચંપાનો વર પસંદ કરવો એમાં મુશ્કેલી હતી ને ?

ચંપાનું ચિત્તતંત્ર પોતામાં ઉપાડી આણી ગોઠવ્યું હોય એમ એના વર વિશે લક્ષ્મીએ અનેક ભાવ ને ઉમળકાની લાગણીથી વિચાર કર્યા, ‘બીજું તો શું, પણ મારી ચંપાનો વર આમ જરી ઠીક તો હોવો જોઈએ ને ?’

ચંપા બધે તોફાની, પણ બા આગળ જરી ઓછાબોલી હતી. દીવો રાણો કરી એક રાતે માદીકરી બંને સૂતાં હતાં ને લક્ષ્મીએ કહ્યું, ‘પેલા કુબેર ડોસા પણ એમના દીકરા માટે પુછાવતા હતા....હા? હં!...શું કહે છે ?’ ઉત્તર નહિ મળતાં તે ચંપાને માથે હાથ ફેરવી ફરી પૂછવા લાગી અને એણે નકારમાં માથું હલાવ્યું તે જાણીને ચિડાઈ ગઈ. બોલી : ‘તો પછી એમ કહીશ તો કંઈ વર નવો ઓછો જનમાવવો છે ? ડાહી થઈ જા !’

કોઈ મળવા આવનાર કહેતું : ‘એ ચાંપલી, આવી મા મળવી કળજગમાં દોહલી છે હોં ! એણે તને જીવને જોખમે મોટી કરી છે. એણે બધું રૂપ, ઘર, બાર તને દઈ દીધું છે. ને પોતે ટુંમાઈને પણ તને અછોઅછો વાનાં કર્યાં છે. એ કહે એમ કરજે. એવી બા કોઈને મળી નથી. દીકરી માટે તે કોણ એની પેઠે મરતું હશે બીજું ?’

ચંપા પણ સમજી અને ડાહી છોકરી હતી.

‘ત્યારે બા, તું જ કહેને ?’

‘હું શું કહું ?’

‘કેમ, ત્યારે કોણ કહે ? તું બા છે તે તું સ્તો !’

‘દીકરી તો તું છે ને ? પરણવું તે તારે છે કે મારે ?’

ને બંને હસી પડ્યાં.

શાંતિ.

‘તો તેં મને મોટી જ શા સારુ કરી ?’

‘તને આવડી કરી, તો હુંય આવડી થવા પામી; નહિ તો હું કંઈ ઘરમાં માઉં એવી હતી ? તારી ખાતર ઘરબારણું પકડી રાખ્યું. એમ કે એક દિવસ તું મોટી થશે ને સારે આબરૂદાર ઠેકાણે પરણીને સુખી થશે.’

‘આ વળી તારી આબરૂદારની વાત પાછી ?’ ચંપાએ છણકો કર્યો.

‘તો હું ક્યાં તને કહુંયે છું ? તેં પૂછ્યું એટલે તને કહ્યું, બાકી હું તો તને રાજી રાખવા તો જીવું છું...ને એમ તો પાછી યાદ રાખજે કે હું તો મારો જન્મારો તારી આબરૂ માટે જ જીવી છું.’ લક્ષ્મી ગળગળા જેવી થઈ ગઈ.

ચંપાએ લાડથી માને કહ્યું, ‘ત્યારે કહી દે ને ?’

‘મારી પાસે કહેવરાવે છે, તો ભલે. પણ હું તો નાના નાના અણઘડ જવાનિયાઓથી ત્રાસું છું. પેલી ગૌરીનો વર હમણાં રાંડ્યો, એ ઠરેલ છે, આબરૂદાર છે, દુનિયા ભમેલો માણસ છે, ને પૈસાપાત્ર પણ છે.’

‘એવડો મોટો ?’ ચંપાથી બોલાઈ ગયું.

‘જો, હવે બોલું તો કહેજે !...તે નાનો જોઈતો હોય તો સુંદરમાશીના દિયરને હજી કાલે જ છોકરો અવતર્યો છે. દોડ !’

અને હસવા જેવો પ્રસંગ ન હતો, છતાં ભોળાં માદીકરી બંને ખડખડ હસી પડ્યાં.

ગામનાં સૌ લોકોએ વાહવાહ પોકારી :

‘મા તે આનું નામ. ને દીકરી તે આનું નામ.’

‘લક્ષ્મીએ દીકરીનો ભવ સુધાર્યો.’

‘બીજવરને પરણી મહાસુખ પામશે.’

‘બિચારી લક્ષ્મી હવે એકલી પડી ? શેં જીવશે ?’

પણ લક્ષ્મી કાંઈ એકલી નહોતી પડી. એને હવે પૈસો કમાઈને એકઠો કરવાની જરૂર ન હતી. એ દૂધ સવારસાંજ રોજ માઈલેક છોટે જમાઈને ઘેર પહોંચતું કરતી. ઘીમાખણ પણ અવારનવાર મોકલતી કે જાતે આપી આવતી. જમાઈ પણ કોક કોક વાર આવે તો લઈ જાય.

જમાઈ પૂનમલાલ મજાના માણસ હતા. મળતાવડા પણ બહુ જ. અને લક્ષ્મીને તો બે રીતની ઓળખાણ. પોતે સાસુ તો ખરી જ, પણ ગૌરીય એની બાળપણની નાનામાં નાની ગોઠણ હતી. એટલે ગૌરી અને ચંપા વચ્ચે લક્ષ્મી એક ફૂલ સમી હતી. જમાઈસાસુએ શરૂઆતમાં ચંપા વિશે તો ઝાઝી વાત કરી નહિ એટલે ગુજરી ગયેલી ગૌરી વિશે ઘણી વાર કલાકો સુધી વાતો કરતાં. ગૌરીના એ દૂર દૂરના ભૂતકાળમાં લીન થઈ જતાં.

કોઈ શેરીએ પસાર થતું બૂમ પાડતું, શેના તડાકા ચાલે છે ?...લક્ષ્મી, કોણ આવ્યું છે ?

વહેલી રાતે શેરીનાં બેચાર જણાં મળ્યાં ત્યારે કોઈ કહ્યું પણ ખરું. ‘હવે કેવી લક્ષ્મી ખુશ રહે છે, દીકરી પરણાવી દીધી એટલે?’

‘ખરું સ્તો, કેવડી મોટી ચિંતામાંથી છૂટી ?’ બીજીએ ટાપસી પૂરી.

ટોળામાં કોઈ નવું આવીને બેઠું ને બોલ્યું, ‘લક્ષ્મી, દીવા વખતે કોણ હતું એ, હું વાસીદું નાખવા જતી હતી એ વેળા !’

‘મારી ચંપાનો વર.’ લક્ષ્મી બોલી.

‘ક્યાં છે ?’

‘એ તો ગયા એમને ગામ.’

‘તે અંધારું થઈ ગયું હતું ને ન ગયા હોત તો ?’

‘આપણે તો કહ્યું. પણ પછી કેટલું કહેવાય છે ?’

‘કેમ સસરાને ઘેર રહેવાની વળી નવાઈ હોતી હશે ?’ કહીને આવનાર બાઈ છીંકણી લેવાના વધુ મહત્વના કામમાં ગુંથાઈ !

ઘરનું કંઈ નાનુંમોટું કામકાજ હોય તો અવારનવાર આવીને પુનમલાલ સંભાળી જતા, ને હમણાં નવરી પડેલી લક્ષ્મીને કંઈનું કંઈ નવું જ કામ સૂઝી પણ આવતું. માંવટીનો છેડો ફસકી ગયો હતો તે બરાબર કરાવ્યો, બારણું બરોબર વસાતું ન હતું તે ઠીક કરાવ્યું, ગાંધી વધારે પડતા પૈસા માગતો હતો તેનો બરોબર હિસાબ કરાવી લીધો. ત્રણ વેતરની ગાય હતી તે ઠીક પૈસા ઠરાવીને સારે ઠેકાણે વેચી દીધી.

‘આ અભરાઈ ક્યારે મૂકી, લક્ષ્મી ?’

‘કોણે લાવી આપી ?’ બીજીએ પૂછ્યું.

‘કોણ લાવી આપે વળી ? મારી ચંપાનો વર.’

‘નસીબદાર છો બાઈ, નહિ તો કાંઈ બધા જમાઈ આવા નથી હોતા.’

કોક વાર બંને જણાં વાતો કરતાં હોય, ને કોઈ બારણે ડોકાય ને જરી મલકાઈને ચાલ્યું જાય, ત્યારે લક્ષ્મીને થતું કે પોતે કેટલી બધી સુખી છે. હાંસીમાં કોઈ હસતું હશે, એની તે એને કલ્પના પણ ન આવતી. શા માટે આવે ? પોતાના જમાઈ સાથે પણ છૂટથી વાતો કરવાનો એને શું હક નહોતો ? સંસારે કશા પણ ધારાધોરણ ઘડ્યા વિના એવા કેટલાય હકો કુટુંબવ્યવસ્થામાં સ્થાપી રાખ્યા છે, ને કોઈને પણ એની સામે બબડવાનો હક નથી. અને લક્ષ્મી ક્યાં આ પંદર વરસ કોઈનીય સાથે બોલવા ગઈ હતી ? પૂનમલાલ તો એનો જમાઈ છે, એની જોડે તો એ બોલવાની, બોલવાની ને બોલવાની.

પણ ક્યાં કોઈ ‘ન બોલ !’ એમ કહેવાયે આવે છે ? અને કેટલાંય વરસોથી, કેટલાય જનમારાથી કોઈની પણ જોડે કદી બોલી ન હોય એમ લક્ષ્મી વાતે ચડી જતી, અને સમયનું પણ એને ભાન ન રહેતું.

‘ચાલો, પૂરું કરો હવે ! મારે મોડું થાય છે....તમે ને એ આંબા નીચે ગયાં ત્યાં સુધી તમે કહ્યું.’ પૂનમલાલે ઊભા થઈને અંધારું થઈ જાય તે પહેલાં ઘેર પહોંચી જવા માટે તૈયાર થતાં થતાં અધૂરી વાતનો તાંતણો મેળવી આપ્યો.

‘મોડું તો થઈ જ ગયું છે, શી રીતે અંધારામાં જશો ?’

‘રોજ જાઉં છું કે આજ નવાઈનો ? ચાલો, ચાલો, વાત પૂરી કરો...હં! તમે ને એ આંબે પહોંચ્યાં, પછી ?’

‘હા; રોજરોજ મોડું થઈ ગયું હોય તોય જવા દઉં છું એમાં સૌ વઢે છે તો મને હોં, તમને નહિ.’

પૂનમલાલે બહુ જ ઉતાવળથી તૈયાર થતાં કહ્યું, ‘અંધારું કે અજવાળું, ઘેર ગયા વગર છૂટકો છે ?.... હં, હં, પેલી વાત ?’

‘સસરાને ત્યાં રહેવાની તે નવાઈ હોતી હશે ?’ પોપટની પેટે લક્ષ્મી ચંત્રવત્ બોલી ગઈ.

‘તમે કહેતાં’તાં એ વાત કહી દોને એટલે ઊપડું. ઊલટું વધારે મોડું થાય છે.’

‘તો કંઈ નહિ; કાલે. આજ ઉપર કંઈ છાપ છે ?’ લક્ષ્મીએ સાવધ થઈને કહ્યું. પૂનમલાલને લાગ્યું કે લક્ષ્મીને ખોટું લાગ્યું છે, એટલે એ નચિંત હોવાનો ડોળ કરીને થોભ્યો. જોકે ખરી વાત તો એ હતી કે લક્ષ્મી પોતાનું નાનપણ સંભારીને ગૌરી વિશેની વાત કહેતી હતી એ પૂરી સાંભળ્યા વગર એનાથી એક ડગલું પણ ખસાય એમ ન હતું.

‘ચાલો, આ ઊભો. હવે તો કહેશો ને ?’

હસીને લક્ષ્મીએ કહ્યું : ‘એમાં છે શું ? કાલે કહીશ. કહીશ, તમે ફરી આવશો ત્યારે.’

‘પછી, મેં એક પથરો વીંઝીને આંબા ઉપર નાખ્યો. કાંઈ કેરી તો ન પડી, પણ બે બંગડીઓ સામસામી અથડાઈને નંદવાઈ ગઈ...’

‘હું !’ જવાની ઉતાવળમાં, વાતમાં કંઈ ખાસ રસ ન પડતો હોવા છતાં પૂનમલાલે હોંકારો ભર્યો : ‘પછી?’

‘પછી, ગૌરીએ પણ એક મોટો પથરો નીચેથી ઊંચક્યો ને વીંઝ્યો તો ખરો, પણ હાથમાંથી પથરો ફેંકાયો નહિ, ઘબ્બ દઈને નીચે પડ્યો... "હાથ ઊતરી ગયો રે," એમ જોસથી વાડ તરફ જોઈને એણે બૂમ પાડી ને નીચે બેસી ગઈ. વાડની પેલી બાજુ કોઈ છોકરા જેવું જતું હતું પણએણે સાંભળ્યું નહિ હોય. હું હાથ બરાબર કરવા મથી. પણ અડવા જાઉં કે ગૌરી છળી ઊઠે. સારું થયું એટલામાં રઘા ખેડુનો દીકરો એણી ગમ આવી ચડ્યો, એણે બે આંચકામાં હાથ બરાબર કરી દીધો. ચાર કેરીઓ પણ પાડી આપી. લઈને અમે વળીએ છીએ ત્યાં મને ડાબી કોણીએ આવતોકને પથરો વાગ્યો. વાગત તો ગૌરીને, પણ એ સહેજ ચૂકી ગઈ. રઘા ખેડુનો દીકરો તો ખળા ભણી જતો હતો, ને પથરો તો આવ્યો વાડ બાજુથી. હું રોઉં એ કરતાંય ગૌરી એ દિવસે ઝાઝું રોઈ હશે. રુએ ને વાડ ભણી જુએ ! નાની, પણ કેવી ભલી ?’

પૂનમલાલ ડઘાઈને ઊભો જ રહ્યો હતો. એને મનમાં અપાર વ્યથા થતી હતી. ત્યારે, ગૌરીએ પોતાને ખોટી વાત કહી હતી ? એની આંખ આગળ આખો પ્રસંગ ફરી ભજવાયો. પૂનમલાલને વાડવાળી વાટે જતો જોઈને એનું ધ્યાન ખેંચવા ગૌરીએ ખોટી ખોટી બૂમ પાડી હતી. ખોટી જ બૂમ છે એમ સમજીને અને જોડે કોઈ છે એ જોઈ એ ચુપચાપ ધ્યાન આપ્યા વિના ચાલ્યો પણ જતો હતો. પરતુ પાછળ જોયા વિના રહેવાયું નહિ; ને જુએ છે તો ટીંબા પર ઘેઘૂર આંબા પછવાડે સૂરજ ડૂબું ડૂબું થાય છે, અને રંગબેરંગી વાદળાંની ભોં આગળ, જેને એ આવતે આંબાગાળે તો પરણવાનો છે એ ગૌરી એક મામૂલી ખેડુના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂકીને ઊભી છે. એના ઊછળતા લોહીને એમ જ સૂઝ્યું કે એ હાથને પથરો લગાવી ભાંગી નાખવો. પથરો ફેંકીને એ નાઠો. ગૌરી સાજે હાથે ફરતી, એટલે પોતે ગોત ચૂક્યો હશે એમ એણે મન મનાવ્યું હતું, ને ચૂક્યો એ બદલ પોતાને અભિનંદન પણ આપ્યું હતું. પાછળથી કદીક ગૌરીને આ વિશે પૂછેલું, પણ એ તો પીઠ બતાવીને કહેતી કે ‘આ અહીં આવતો વાગ્યો હતો, કપાળમાં વાગ્યો હોત તો, હાશ, કેવું સારું થાત ! દોડ તા દોડતા પરણવા કોને આવત ?’

આ બધું યાદ કરતાં કરતાં પૂનમલાલનું મગજ ગૌરી કરતાં લક્ષ્મીથી જ ભરાઈ રહ્યું હતું, અને ગૌરી વિશે થતું હતું તો એ એટલું જ કે મેં અજાણપણે લક્ષ્મીને લગાડેલું એ મારાથી એણે શા માટે છુપાવી રાખ્યું. એ વખતની લક્ષ્મી એને યાદ આવી. એની સામું પણ જોવાની પોતાથી હિંમત ન થતી એ પણ એને યાદ આવ્યું. લક્ષ્મીના જાણ્યામાં આવ્યું હોત તો એ માનિની છોકરી પોતાનું શું કરત એણે કલ્પ્યું. ગૌરી તો એના મગજમાંથી દૂરદૂર ખસી ગઈ. અરે મારાથી એવી એવી લક્ષ્મીને પથરો મરાઈ ગયેલો...અને માઈલ છેટે ઘરમાં દીવો કરતી ચંપા તો અત્યારે મગજમાં સ્ફુરી પણ નહિ. એના દીવાને અજવાળે તો એ ગમે તેટલું મોડું થયું હોય તોય ઘેર ચાલ્યો જતો...અત્યારે તો એને એ જ થતું હતું કે પોતે પથરો મારનાર હતો એ કહેવું શી રીતે ? વાત નહિં જેવી હતી. પણ, એમ તો કઈ વાત એવી મોટી ભારે હોય છે? જે છે તે તો પ્રસંગમાં જ છે. પ્રસંગ ન જેવો હતો, અને સમય પણ.

‘ખોટું બોલો છો. પથરો એને વાગ્યો હશે એટલે એ રોઈ હશે.’ કંઈ નહિ સૂઝતાં, એણે ભળતું જ બોલી નાખ્યું.

‘ના, ના; હું શા માટે ખોટું બોલું ? જુઓ હજી.....’ અને કમખાની બાંય ઊંચી ચડાવી કોણીથી સહેજ ઊંચે એણે ઘા બતાવ્યો. ‘જુઓ, હજી આ ઘા રહ્યો.’

‘કંઈ ચોટેલું હશે. ઘા જેવું નથી લાગતું,’ સમજ્યા વિના જ પૂનમલાલે બોલી દીધું.

અંધારું વધતું જતું હતું. પણ વાતોમાં હજી દીવો કરવાનું લક્ષ્મીથી બન્યું જ ન હતું. બારણા તરફ પૂનમલાલ ઊભો હતો એની તરફ ખસી બોલી, ‘જુઓને, જૂઠું શા માટે બોલું ?’ ત્યાં પૂનમલાલે જ એની તરફ ખસીને આંખ તીણી કરી હાથ તરફ જોઈને કહ્યું, ‘શું છે, શેના ઘા ને શેનું કંઈ ?’ લક્ષ્મી કોણી પાછળનો ભાગ બતાવવા માટે હાથ આમળીને ઊભી હતી, બીજે હાથે કમખો ઊંચો રાખી રહી હતી; તે જાણે શરીર બહારની કોઈ પારકી વસ્તુને પકડીને ઊભી હોય એમ લાગતું હતું. પણ ‘ના, ના; લાગેલું તો લાગે જ છે’ એમ ઘાને લૂછવા આંગળીઓ વડે પ્રયત્ન કરીને પૂનમલાલે કહ્યું, ત્યારે લક્ષ્મીના આખાય શરીરના અણુઅણુએ એ સાંભળ્યું.

બહાર શેરીએ થઈને ચાલી જતી બુઢી રામીએ અમસ્તો ટહુકો કર્યો, ‘લક્ષ્મી !’ અને ઉતાવળ હશે તેથી ડોકાયા વિના જ ચાલી ગઈ. ‘હાશ !’

વરસો સુધી લક્ષ્મીએ ચંપાથી પોતાનું જીવન ભરી દીધું હતું. છેલ્લાં વરસો ચંપાના વરથી ભર્યાં હતાં. ગૌરીની વાતોથી પણ એણે પોતાનો ઠીકઠીક વખત પસાર કર્યો હતો, અને એનું આલંબન લઈ હવે વધારે વખત કાઢી શકાય એમ ન હતું. ચંપાનું અવલંબન સાચું અને મજબૂત હતું. ચંપાના નામથી, એને લગતા ખ્યાલથી એ પોતાનું આખું જીવન ભર્યું ભર્યું રાખતી હતી. હવે એ પોતાના નામથી, પોતા વિશેના વિચારોથી જ જીવનને ભરી દેતી થઈ ગઈ. સમાજના પ્રવાહમાં તણાતાં તણાતાં જે રીતે રહેવું પડે તેમ રહેવા એના મનને એણે કેળવી દીધું હતું. કંઈ ધ્યેય નહિ, આડાઅવળા જવાની અધીરાઈ નહિ. સમાજની માઝામાં રહીને ચાલવું. બસ, સમાજની એવી ઇચ્છા હતી, અથવા તો કહો એવી ટેવ હતી કે લક્ષ્મીએ પોતાની જાતને છૂંટી નાખવી ને નાની બાળકીને ઊછેરવામાં પરોવાઈ જવું. ભલે. એ જ સમાજે એને ચંપાનો વર આપ્યો. ભલે.

કીકીઓની નવી ચમકથી પોપચાં થોડાં અધર રહેતાં થઈ ગયાં. હોઠ, કોઈ અદીઠ પવનલહરીથી હાલતાં પાંદડાં પેઠે, અંદર અંદર તકરાર થઈ હોય એમ બબડવા લાગ્યાં. મોઢાની પાકી ગયેલી કરચલિયોની નીકોમાં નવું જ પૂર આવ્યું હોય એમ સર્વત્ર છલાછલપણું વરતાવા માંડ્યું

કોઈ કહેનારે કહ્યું પણ ખરું :

‘દીકરીને સુખે સુખી રહેનારી ઓછી માઓ હશે. લક્ષ્મી પોતે પરણી ત્યારે પણ આવડી હોંસીલી તો નહોતી.’

જોકે એમ કહેવું એ કંઈક વધારે પડતું તો ખરું જ. ‘કંઈક’ એટલા માટે કે કોઈ વાર તો એ કથન અલ્પોક્તિ જેવું પણ હોઈ શકે. કેમ કે હોંસની જ જો વાત કરતા હો તો પોતાના પતિને હોંસભેર મળવાની એક નવવધૂને સમાજે તકો આપી છે તે કરતાં જમાઈને મળવાની એક સાસુને ઓછા સંકોચપૂર્વક આપી છે.

ચંપાને થતું કે માએ મને પરણાવી દઈને માયા ઉતારી. ચંપાને ત્યાં લક્ષ્મી મળવા ઝાઝું જતી નહિ. જેને મળવું હોય તે પોતાને બારણે આવે અને સમાજની માઝા અને હકની નીતિમાં રહીને મળી શકતું હોય તો પોતે તેને મળે. ચંપાને નવાઈ થતી કે પોતાની પાછળ મરી જનારી લક્ષ્મી એને કેમ આમ સાવ ભૂલામણે નાખે છે !

ચંપાને સુવાવડ માટે પિયર લઈ આવવા લક્ષ્મી એને ઘેર ગઈ ત્યારે ફિક્કી માંદલી આંખોથી ચંપા પોતાનું રૂપ માએ ચોરી લીધું હોય એમ એની ભભક સામે જોઈ રહી.

આજ તો નહિ, પણ આવતે સોમવારે ચંપા પિયર જાય એમ નક્કી થયું. પણ વચમાં શનિવારે જ અચાનક લક્ષ્મીને કોઈએ આવીને અધ્ધર શ્વાસે સમાચાર આપ્યા કે પૂનમલાલને એકાએક બીમારી થઈ આવી છે. લક્ષ્મી એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના દીકરીને ત્યાં જઈ પહોંચી ને તરત જ જમાઈની સારવારમાં રોકાઈ ગઈ.

‘ચંપા રોઈશ મા, ઝાઝી માંદગી નથી. હમણાં ફેર પડી જશે,’ અને એને દવા લઈ આવવાનું કહી પોતે ઓશીકા પાસે બેસી પૂનમલાલનું માથું દબાવવા લાગી.

પણ માંદગીમાં ફેર ન પડ્યો. સૌ આખો વખત મટકું પણ માર્યા વગર ખાટલા પાસે બેસી રહેતાં.

ત્રીજા દિવસની રાતે માંદગી ભારે હતી. પૂનમલાલાથી બોલાતું પણ ન હતું. ચંપા ખાટલાને છેડે બેસીને પગ દબાવતી હતી.

‘માકોરબાઈ, તમે તે ક્યાં સાસરિયાં છો....? પણ, ચંપા, ઘરડાં માણસના દેખતાં જરી લાજમરજાદ રાખીએ. ખાટલા પર ન બેસીએ તો શું ? લાવ, ખસ, નહિ તો હું પગ દબાવું.’

માકોરબાઈ સગડી આગળ ઝોકાં ખાતાં હતાં તે ઝબકી ઊઠીને ચિંતાથી જોવા લાગ્યાં કે માંદગી એકદમ વધી તો નથી ગઈ. ચંપાએ માકોર અને લક્ષ્મી બંને કરોડ કરોડ વરસ નરકમાં રહે એમ મૂંગેમૂંગે શાપ આપીને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

દિવસ અને રાત એક આસને લક્ષ્મી ઓશીકે બેસી રહેતી ને એકાગ્રપણે સારવાર કરતી. કોક કોક વાર પૂનમલાલ આંખ ખોલતો ને જુદાં જુદાં મટકામાં એક જ ચહેરામાં લક્ષ્મીને અને ચંપાને જોઈ એના મોઢા પર પ્રસન્નતા છવરાતી. કોઈ વાર ચંપા આવીને પતિનું ધ્યાન ખેંચવા ધીરેથી બોલાવે કે કંઈ કરે તો લક્ષ્મી પોતાના દરદીને સાચવવાની ફરજ કુશળપણ બજાવતી અને ‘જરી જંખ્યા છે ત્યાં....’ કહી ચંપાને છણકાવી કાઢતી.

બાના આ હદબહાર વધી પડેલા વહાલથી ચંપા અકળાઈ ગઈ હતી. પાંચમી રાત ભયંકર હતી. બહારનાં અંધારામાંથી જામીને બન્યો હોય એવો મૃત્યુદૂત સૌની નજર આગળ તરવરતો હતો. ‘ચંપા, ગંગાજળ લાવ જો !’ ઝટ કરને, ચંપા, પેલી સોનાની કરચ લાવને !’ ‘અરે, નઘરી, તુલસી ક્યાં મૂક્યાં ?’

હવે શોધો કે ન શોધો, લક્ષ્મીનું બહાવરાપણું પણ થીજી ગયું; એના પોતાના શરીરમાંથી પણ પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હોય એમ ભારેખમ થઈને એ નીચે ફસડાઈ પડી. એના પ્રાણને હવે ઊભા રહેવાનો આધાર જ શો હતો!

ભેગા થયેલા માણસોએ શબને ભૂમિ પર ઉતાર્યું !

લક્ષ્મી બીજી વાર રાંડી.

‘તું રો મા, ચંપા. હું ક્યાં રોનારી બેઠી નથી !’

‘હા, હા; લક્ષ્મી સાચું જ કહે છે. એ તો ગયા, પણ હવે તારે ઘર ઉઘાડું રાખવું હોય તો તારું નસીબ છે તે સાચવી રાખ,’ બીજી કોઈ બાઈ બોલી.

‘હા; દીકરો અવતરશે તો કશી ખોટ નહિ રહે. ભલી હો તો ઊગતા જીવને ટૂંપી ખા મા !’ ત્રીજીએ ટાપસી પૂરી.

અને રોજ એમ સૌ ચંપાને સમજાવતાં ને એને રોવા દેતાં નહિ. લક્ષ્મી ભલે રુએ. પણ સમાજ એને હકપૂર્વક રોવા દે કે ન દે. લક્ષ્મીને નસીબે રોવા સિવાય હવે કશું રહ્યું જ ન હતું. હવે ફરી પાછું દુઃખી દીકરીથી પોતાના જીવનને ભરી દેવું એ ખોટે છેડેથી જિંદગી શરૂ કરવા જેવું હતું. એણે રોયા જ કર્યું. ન ખાધું, ન પીધું, ન આરામ લીધો.

‘બાઈ, આપણા મુલકમાં આવી મા પાકવી મુશ્કેલ છે.’

‘આ આટલી નાની ચંપા ન હોત તો એના વર જોડે જ મરી જાત.’

‘ને જીવી તેય મૂઆ જેવી જ ને ?’

‘જીવી આટલી છોડી કાજે. ઓછું એને જીવવું હતું ?’

‘ને ચંપા પરણી એટલે તો બસ શું ઘેલી ઘેલી રહે !’

‘રહે જ ને ? ચંપા કાજે તો એણે આવરદા કાઢ્યો હતો.’

‘હવે તે, ચંપાનું દુઃખ જોવા સારું જીવે ? સારું થયું તે એને ભગવાને ટાણે મોત મોકલ્યું.’

‘લક્ષ્મી ગઈ. પણ એવી બીજી થવી મુશ્કેલ છે.’

કોઈની જીભ લક્ષ્મીનાં વખાણ બોલતાં થાકતી નહિ, ચંપા મૂંગીમૂંગી આ બધું સાંભળતી અને પોતાના દુઃખથી સમસમી ઊઠતી. લક્ષ્મીએ પોતાની જાતને ને પોતાનાંને દૂભવીને પણ સમાજને ક્યાંય દૂભવ્યો ન હતો એ ચંપા જોતી અને ભોળી બાની સરળ ચાલાકીથી આશ્ચર્યચકિત પણ થતી.

બે મહિના પછી એને દીકરી અવતરી, ત્યારે આડોશીપાડોશીએ આવકારી તો નહિ પણ પછી સૌએ મન મનાવ્યું, દીકરી તો દીકરી, બાઈ, દીકરીએ દીવો રહેશે.

દીકરી મોટી થતી ગઈ ને પોતાની નાની બાને પ્રસન્નતાના વાતાવરણમાં લાવતી ગઈ.

અને ચંપા, બાનું વેર લેવા જાણે, બમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી.

[શ્રાવણી મેળો (૧૯૩૭)માંથી]

Rasipuram Krishnaswami Laxman (24 October 1921 – 26 January 2015) was an Indian cartoonist, illustrator, and humorist.[2] He is best known for his creation The Common Man and for his daily cartoon strip, "You Said It" in The Times of India, which started in 1951.

Laxman started his career as a part-time cartoonist, working mostly for local newspapers and magazines. While a college student, he illustrated his elder brother R. K. Narayan's stories in The Hindu.[4] His first full-time job was as a political cartoonist for the The Free Press Journal in Mumbai. Later, he joined The Times of India, and became famous for The Common Man character.

કાવ્ય- અનુવાદ

ગીત અહીં આવી જે ગાવા ...

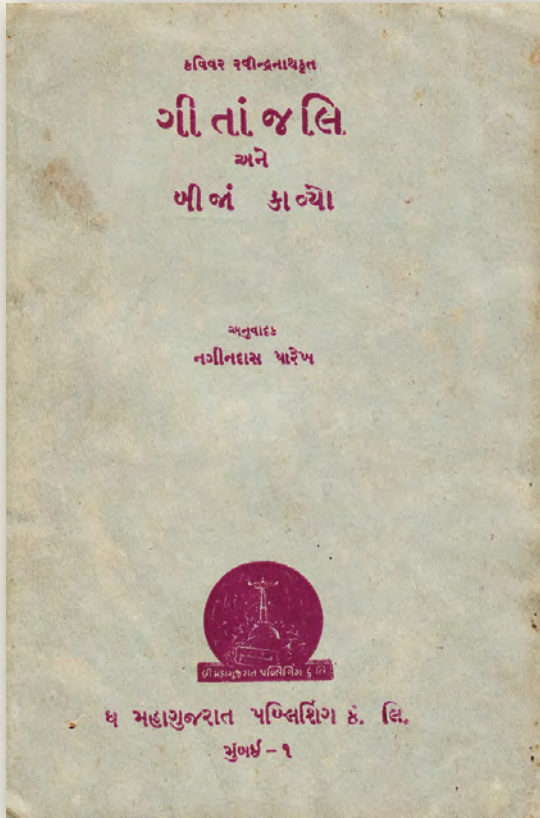
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. અનુવાદ : નગીનદાસ પારેખ

ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું,
હજી એ હું કેવળ સૂર સાધું, હજી એ મન ગાવાનું.

મુજથી સૂર હજી ન સધાયા, શબ્દ હજી નવ જડતા,
કેવળ પ્રાણ વિષે જાગે છે, ગાવાની વ્યાકુળતા;
આજે એ તે ફૂલ ન ફૂટિયું, કેવળ વહે છે વાયુ;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

મેં તેનું હજી મુખ નવ દીઠું, વાણી સુણી હજી ના,
કેવળ ક્ષણ ક્ષણ શ્રવણ પડે છે, ચરણ તણા રવ ઝીણા.
મુજ આંગણ થઈ જતો આવતો, અનુમાનું, નવ ભાળું;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

દિવસ બધો વીત્યો તો પણ હજી આસન છે પથરાયું,
ઘરમાં દીપ નથી પ્રગટાવ્યા, શી રીતે બોલાવું ?
મળવાની ઉર – આશે જીવું, હજી એ નથી મળાયું;
ગીત અહીં આવી જે ગાવા તે તો નથી ગવાયું.

સવારે વહેલા જે ઊઠી ફરવા જાયે વીર ઉર્વીશ કોઠારી

શિયાળો નજીક આવવા માંડે અને હવામાં ઠંડક વરતાય એટલે પરંપરાગત હર્ષોલ્લાસથી લોકોને આવતા વિચારોમાંનો એક વિચાર છે: ‘આ શિયાળામાં આપણે મોર્નિંગ વોક માટે જવું છે. નક્કી.’ પછી એવો પણ વિચાર આવે છે કે ‘દર શિયાળે આવો વિચાર કરીએ છીએ, પણ આ વખતે તો અમલ કરી નાખવો છે. નક્કી.’

મોર્નિંગ વોક માટે નીકળેલો માણસ અનિદ્રાનો રોગી ન હોય તો તેને કાચી ઊંઘમાંથી ઊઠેલો જ ગણવો જોઈએ, કારણ કે પાકી ઊંઘ કદાપિ સવારમાં પાંચ-છ વાગ્યે પૂરી થતી નથી. અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં સમસ્ત જગત જુદું ભાસે છે. સામે પડેલો પ્યાલો પ્યાલો નથી અને સામે પડેલું માટલું માટલું નથી, એવા ફિલસૂફીભર્યા આભાસ અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં થઈ શકે છે. એ અવસ્થામાં ઊંઘમાંથી ઊઠવું એ શરીર પ્રત્યેની બેવફાઈ છે, પણ કુટુંબીજનો સમક્ષ લીધેલી મોર્નિંગ વોકમાં જવાની પ્રતિજ્ઞાને વફાદાર રહેવા માટે શરીર સાથે એટલી બેવફાઈ કરવી પડે છે. કોઈ કામ કરવા માટે માણસ વહેલો ઊઠે તો કુટુંબીજનો તેની સગવડ સાચવે છે, પણ મોર્નિંગ વોક સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં બીજા કોઈનો ટેકો શ્રેયસ્કર નથી. બીજા કોઈનો ટેકો લેવાથી એ પ્રવૃત્તિનું સત્ ઘટે છે. એવું ન થાય તે માટે કુટુંબીજનો સતત ચિંતિત હોય છે, પણ તેમની અભિવ્યક્તિ બિનસાહિત્યિક અને મુખર હોવાથી તેમનાં વચનો કડવાં લાગે છે, જેમ કે, ‘એ ઊઠ્યો છે તે શું થયું ? ઊઠીને આપણી પર ઉપકાર કરે છે? મોટા નવાઈના ચાલવા જાય છે તે એમને ચા બનાવી આપો. અરે, ચા જ પીવી હશે તો પીશે ઘણીયે બહાર લારી પર. આપણે ઊઠવાની જરૂર નથી.’ આ સંવાદોમાં જાતે ભૂંડા દેખાઈને પણ બીજાનું કલ્યાણ કરવાની કુટુંબીઓની મહાનતા છતી થાય છે.

પતિ-પત્ની સાથે ચાલવા જતાં હોય એવું ખાસ સાંભળવા મળતું નથી. તેની પાછળ આ જ કારણ જવાબદાર હોઈ શકે : બન્ને જણ સાથે ઊઠે તો પુરુષપ્રધાન સામાજિક વ્યવસ્થા અંતર્ગત પતિ ઊઠે ત્યાંથી પત્નીની સેવાઓ લેવાનું ચાલુ કરી દે, ‘કાલે રાત્રે પેટીમાંથી મારું સ્વેટર-મફલર કાઢવાનું ભૂલી ગયો. જરા કાઢી આપજે. પેલી કાનપટ્ટી પણ કાઢજે અને સ્વેટરની બાંચ સહેજ ઊકલી ગઈ છે, બે ટાંકા મારી દેજે. કોણ જાણે કેમ, આજે થોડું સુસ્તી જેવું લાગે છે. ફસ્કલાસ આદુવાળી ચા બનાવે, તો શ થઈને પછી જ ચાલવા નીકળીએ. બીજું કંઈ નહીં, ચા માટે બહાર

બત્રીસ કોઠે હાસ્ય
ઉર્વીશ કોઠારી

ફાંફાં મારવાં ન પડે.’ આટલી યાદી સાંભળ્યા પછી પત્નીને સવારમાં વહેલા ઊઠીને ચાલવાને બદલે રજાઈ ઓઢીને સૂઈ રહેવું વધુ આરોગ્યવર્ધક લાગે.

ઘરમાંથી બહાર પગ મૂકતાંની સાથે જ પ્રશ્ન આવે છે : ચાલવા ક્યાં જવું? સામાન્ય રીતે દરેક શહેરમાં ચાલનારાઓને પ્રિય એવાં બે-ચાર સ્થળો હોય છે. સ્થળે પહોંચવા માટે વાહન પર અથવા રિક્ષામાં બેસીને જવું પડે. એને કારણે હવામાં જેટલું પ્રદૂષણ થાય એ સરવાળે શ્વાસમાં જ આવવાનું. લાખ રૂપિયાની ઊંઘ બગાડીને ઊઠેલા માણસને અમસ્તું પણ ચાલવા જવાનું નિરર્થક લાગતું હોય, ત્યાં પ્રદૂષણના વિચારથી તેની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. એ વિચારે છે, ‘આવી કસરતનો શો મતલબ, જેમાં ઊંઘ પણ બગડે અને આરોગ્ય પણ બગડે ? પછી તેના અર્ધજાગ્રત મગજના જાગ્રત હિસ્સામાં વિચાર આવે છે, ‘ઊંઘ અને આરોગ્ય બગડે તે પાલવે, પણ ઘરવાળાં બગડે તેનું શું?’ આવા વિચારોમાં તે ચાલવાના સ્થાન સુધી પહોંચે છે, જે બગીચો, તળાવકિનારો કે દરિયાકિનારો હોઈ શકે છે.

ચાલવાના સ્થળે મોર્નિંગવોકરોનો મેળો હોય છે. તેમાંના કેટલા સ્વેચ્છાએ અને કેટલા કુટુંબ-સમાજના દબાણને વશ થઈને આવ્યા છે, કેટલા જણ નવોદિત છે અને કેટલા જણ રીઢા છે, એ બાબતોનો ખ્યાલ પહેલી નજરે જ આવી જાય છે. કેટલાક લોકો આવતી કાલની સવાર પડે કે ન પડે એવી અનિશ્ચિતતાથી આખી જિંદગીનું અંતર એક જ સવારમાં કાપી નાખવાની ઉતાવળી ચાલથી આંટા મારે છે. કેટલાકની રાઉન્ડ મારવાની ધીમી ગતિ જોઈને રિવોલ્વિંગ રેસ્ટોરાંની યાદ આવે છે. એ લોકો ચાલે છે તેની ખાતરી તેમની પાછળ બદલાતા બેંકગ્રાઉન્ડ પરથી જ થાય છે. રીઢા લોકો તેમની નિયત જગ્યાએ ઊભા રહીને થોડી વાર સુધી ઉત્સાહપૂર્વક ‘વન-ટુ-વન-ટુ’ કરે છે અને જોતજોતાંમાં ‘નૌ દો ગ્યારહ’ થઈ જાય છે. અમુક લોકો ચાલતી કે દોડતી વખતે એવા હાંફતા હોય છે કે જોનારને તેમની દયા આવે. એ લોકો કોર્ટમાર્શલની સજા ભોગવતા સૈનિકની અદાથી નક્કી કરેલાં રાઉન્ડ પૂરાં કરે છે. ત્યાર પછી એ લારી કે ખૂમચા ભણી વળે છે. ઘણા લોકો ઊંઘના અકાળે થયેલા વિરહનો શોક પાળતા હોય એ રીતે મડદાલ ‘મોર્નિંગ’(mourn- ing) વોક કરે છે.

ચાલવાનાં સ્થળો મર્યાદિત હોવાથી જાણીતા બાગબગીચામાં વહેલી સવારથી ભીડ થવા માંડે છે. એક તબક્કો એવો આવે છે, જ્યારે બગીચામાં ચાલનારાનો ટ્રાફિક કન્ટ્રોલ કરવા માટે ટ્રાફિક પોલીસની સેવા લેવાનું મન થયા. ચાલવા જવાની ક્રિયા પ્રત્યે ઓલરેડી ઉદાસીનતા ધરાવતા લોકો આ માહિતી તેમનાં કુટુંબીજનો સમક્ષ પ્રસારિત કરીને, ચાલવા જવાના નિત્યક્રમને અનિત્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, ‘કાલે જ પરિમલ ગાર્ડનમાં એક જાડિયો હાઈવે પર આવતા ટેન્કરની માફક ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલતો હતો. એ જ વખતે જ બીજા એક જાડિયાનું આ બાજુની દાખલ થવું. એનું ધ્યાન ન હતું અને બેય જણ જે અથડાયા છે! મેં તો નક્કી કર્યું કે હવેથી આ બગીચામાં ચાલવા ન જવાય. જીવનું જોખમ છે.’

લોકલાજ અથવા ફેશન કાજે ચાલવા જતા કેટલાક ઉત્સાહીઓ સવારે આઠ-નવ વાગ્યે તડકો ચડી ગયા પછી પણ ટ્રેકસૂટ અને સ્પોર્ટ્સ શૂઝ પહેરીને બગાસાં ખાતા ખાતા નીકળી પડે છે. એ વખતે મોટા ભાગના મોર્નિંગ વોકરો વિવિધ લારી-ગલ્લા-કીટલીઓ પર જમા થયેલા જોવા મળે છે અથવા ઘણા નિયમિત લોકો ઘરભેગા થઈ ચૂક્યા હોય છે. તેમને જોઈને લઘુતા અનુભવવાને બદલે આદર્શ રસ્તો એ છે કે તેમની

સાથે જ કોઈ કીટલી પર કે લારી પર જોડાઈ જવું. તેમની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં ચા કે કારેલાંનો જ્યૂસ પીવાથી મોડા આવનારને પણ એ વાતો પ્રત્યે અને સરવાળે એ લોકોએ કરેલી મોર્નિંગ વોકની પ્રવૃત્તિ આત્મભાવ પેદા થાય છે.

ચા કે જ્યૂસ પીને આખું ટોળું વીખરાય ત્યારે તેમની સાથે ઊભા થઈને ઘરના રસ્તે પડનારા લેટ લતીફને લાગે છે કે હું પણ એમની સાથે જ ચાલ્યો નથી? તેમણે શું શું વાતો કરી એ હું જાણું છું. તેમણે જે ખાણીપીણી કરી એટલું જ બલ્કે તેનાથી વધારે માત્રામાં મે ઝાપટ્યું છે. એ લોકો જે હવા ખાતા ખાતા પાછા જશે, એ જ હવા હું ખાવાનો છું. તો પછી મારામાં અને એમનામાં ક્યાં ફરક રહ્યો? હું પણ એ ગ્રૂપ જેટલું જ ચાલ્યો ન કહેવાઉં? અંતે, ચાલવાની ક્રિયા કરતાં ચાલવા જવાની ચેષ્ટાનું માહાત્મ્ય મોટું છે. ચાલવાની ક્રિયાથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે કે નહીં, એ માપવાનું કોઈ મીટર નથી, પણ ચાલવા જવાની ચેષ્ટા માટે બીજા લોકો બિરદાવે તેનાથી મન આનંદમાં રહે છે એ હકીકત છે.

મોર્નિંગ વોક એક જાહેર પ્રવૃત્તિ છે. માટે, મોર્નિંગ વોકમાં જનાર જાહેર જીવનમાં ઝંપલાવનારની સમકક્ષ બની જાય છે. તેની કોઈ પણ ચેષ્ટા વિશે કોઈ પણ વ્યક્તિ મુક્ત રીતે ટીકાટિપ્પણી કરી શકે છે. દા. ત., ‘પેલો સુકલકડી થોડું વધારે ચાલશે તો તેનાં હાડકાંનો ભૂકો થઈને જમીન પર ઢગલી થઈ જશે.’ અથવા ‘પેલો જાડિયો કેવો દોડે છે? જાણે સ્ટીવન સ્પીલબર્ગનું ડિનોસૉર.’ જાહેર જીવનમાં પડેલા ઘણા લોકો લોકસંપર્કના હેતુથી મોર્નિંગ વોકમાં જાય છે અને ઘણા લોકોને ‘આજે તો મોર્નિંગ વોકમાં ફલાણા મંત્રી મળી ગયા હતા. હું એમની જોડે જ ચાલતો હતો. એમણે એક મસ્ત જોક કહી.....’ એવી બડાશો મારવાનો મોકો પૂરો પાડે છે.

માછલીને સાઈકલ સાથે અથવા ગધેડાને આધાશીશી સાથે છે, એટલો જ સંબંધ મોર્નિંગ વોકને ટ્રેક સૂટ સાથે છે. તેમ છતાં, મોર્નિંગ વોકમાં જવાની વાત આવે ત્યારે તેની માનસિક તૈયારી દરમિયાન લોકો મનોમન વિચારે છે : એક ટ્રેકસૂટ અથવા નવા જમાના પ્રમાણે, બર્મુડા તરીકે ઓળખાતો હવાલદાર છાપ ચક્રો લાવવો પડશે. સ્પોર્ટ્સ શૂઝ જોઈશે. ચાલવા માટે છેક પરિમલ ગાર્ડન કે કાંકરિયા જવું પડશે. ત્યાં સુધી જવા માટે સ્કૂટર કે ગાડીની વ્યવસ્થા કરવી પડશે. પડોશવાળા ત્રિવેદીકાકા રોજ સ્કૂટર પર જાય છે. એવું હશે તો તેમની જોડે સ્કૂટર ‘શૉર’ કરી લઈશું. એ રોજ મને સ્કૂટર પર લઈ જાય અને હું એમને છાપું વાંચવા આપું એવું સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન પણ વિચારી શકાય. એ સિવાય, આંતરેદહાડે કારેલાંનો જ્યૂસ પીવાના ખર્ચની પણ જોગવાઈ રાખવી પડશે. બધા પીતા હોય અને આપણે ના પીએ તો ખરાબ ન લાગે! ચાલવા જવાનું પણ એવી રીતે જ ચાલુ કર્યું છે, તો પછી આ બી કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

આવા વિચારોની સાથે જ મોર્નિંગ વોકના સળવળી ઊઠેલા કીડા ફરી શાંત પડવા લાગે છે. થોડા દિવસ પછી કોઈ ઉત્સાહી પૂછે કે ‘શું પછી? મોર્નિંગ વોકમાં જવાનું ચાલું કર્યું કે નહીં?’ ત્યારે તેને જવાબ મળે છે, ‘ના ભાઈ, હમણાં મોર્નિંગ વોકમાં જવાનું પોસાણ નથી.’

[બત્રીસ કોઠે હાસ્ય(૨૦૦૮)માંથી]

કાવ્ય

ગઝલ હરીશ ધોબી

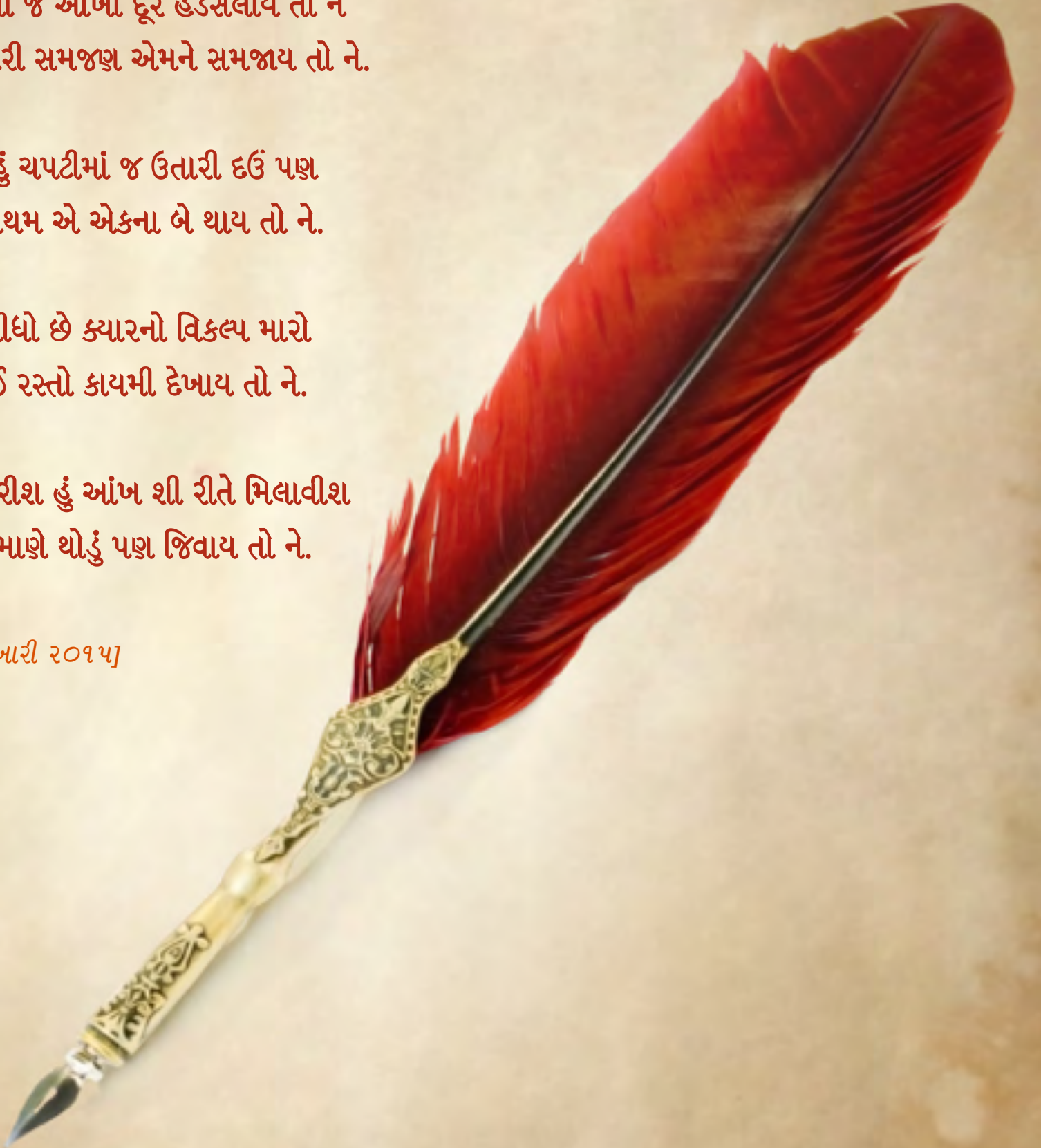
‘તો’ ને વચમાંથી જ આખો દૂર હડસેલાય તો ને
તે પછી પણ મારી સમજણ એમને સમજાય તો ને.

સ્વર્ગને ઘરમાં હું ચપટીમાં જ ઉતારી દઉં પણ
પ્રશ્ન છે કે સૌ પ્રથમ એ એકના બે થાય તો ને.

એમણે શોધી લીધો છે ક્યારનો વિકલ્પ મારો
ને મને પણ કોઈ રસ્તો કાયમી દેખાય તો ને.

મોતની સામે હરીશ હું આંખ શી રીતે મિલાવીશ
જે વિચાર્યું તે પ્રમાણે થોડું પણ જિવાય તો ને.

[શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુઆરી ૨૦૧૫]

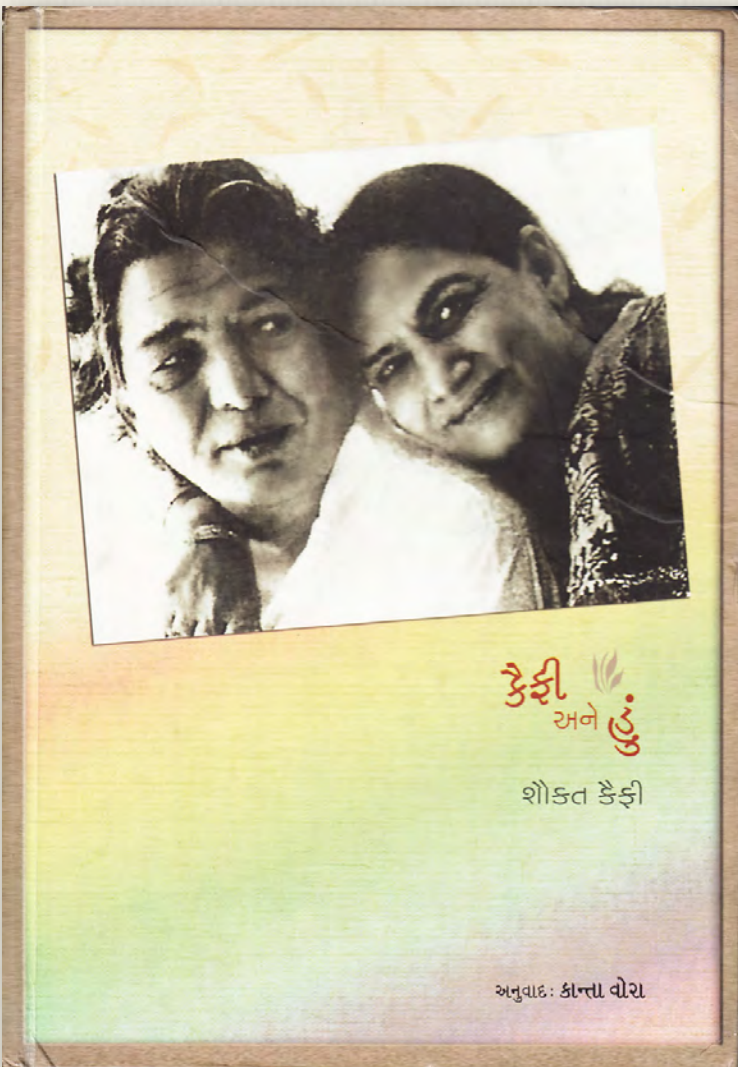
હૈદરાબાદથી મુંબઈ

શૌકત કેફી

શૌકત કેફી એ પ્રભાવશાળી સામર્થ્યવાન અભિનેત્રી છે. ઇષ્ટા (ઇન્ડિયન પીપલ્સ થિયેટર) અને પૃથ્વી થિયેટરનાં નાટકોમાં લાંબા સમય સુધી પોતાના અભિનયનું સામર્થ્ય તેમણે વ્યક્ત કર્યું છે. તે ઉપરાંત અનેક ચિત્રપટમાં પણ તેમણે પોતાના સમર્થ અભિનયની ક્ષમતા રજૂ કરી છે. તેમાંનાં મુખ્ય ચિત્રપટ છે – એમ. એસ. સથ્યુની ફિલ્મ ‘ગર્મ હવા’, મીરાં નાયરની ફિલ્મ ‘સલામ બોમ્બે’ અને મુજફ્ફરઅલીની ‘ઉમરાવ જાન.’

૨૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૮માં હૈદરાબાદમાં તેમનો જન્મ થયો. ૧૯૪૭માં તેમનાં લગ્ન પ્રખ્યાત આદર્શવાદી કવિ અને ગીતકાર કેફી આઝમી સાથે થયાં. પંચાવન વર્ષ તેમની જોડી અખંડ રહી. પ્રખ્યાત અભિનેત્રી શબાના આઝમી અને સફળ કેમેરામેન બાબો આઝમી એ બે તેમનાં સંતાનો.

કેફી અને હું (મૂળ ઉર્દૂ : યાદ કી રહગુજર) એ શૌકત કેફીની આત્મકથા જ છે અને પહેલું પુસ્તક પણ.

શબાના ચાર મહિનાની થઈ ત્યારે કેફી અમને બંનેને મુંબઈ લઈ આવ્યા. ત્યાં સુધીમાં પાર્ટી પરની પાબંદી ઉઠાવી લેવામાં આવી હતી. ડિમટિમકર રોડની એક ચાલમાં ચોથા માળે કેફીના એક મિત્ર મસઉદ સિદ્દીકીએ મહિનાના ત્રીસ રૂપિયા ભાડાની બે ઓરડી અપાવી દીધી. મારાં એટલાં નસીબ કે રસોડું બીજી ઓરડીમાં હતું. મારી શરત એટલી જ હતી કે હું દરેક બાબતમાં બાંધછોડ કરવા તૈયાર હતી, પણ જે ઓરડીમાં રહેવાનું હોય તેમાં રસોઈ તો નહીં જ કરું. એ વાત હું કોઈ પણ રીતે કબૂલી શકું તેમ ન હતી અને એટલે જ એવું ઘર મેળવવા માટે કેફીને ખૂબ દોડાદોડી કરવી પડી. ચાલીનું વાતાવરણ હતું. અમારી પહેલાંના ભાડૂતે વીજળીનું બિલ ભર્યું ન હતું તેથી તે ઓરડીની વીજળી કપાઈ ગઈ હતી. ઓરડીની અર્ધી દીવાલ પાનની પિચકારી અને મારેલા માંકડના લોહીથી ખરડાયેલી હતી. સૌથી પહેલું કામ તો મેં બ્રશથી ઘસી ઘસીને આ ભીંત અને દરવાજા ધોઈને સાફ કરવાનું કર્યું. મારી એક જૂની સાડી ફાડીને પડદા બનાવ્યા અને બારી પર લગાડી દીધા.

કેફી, શબાના અને શોકત બાગકી કુટિલમાં (૧૯૮૦)

મહિનામાં નવ વર્ષની શબાના એટલી સ્વતંત્ર થઈ ગઈ કે પછી તે એકલી જ શાળાએ જવા-આવવા લાગી. ત્યારે નાઈજિરિયામાં રહેતી મારી બહેન કમરને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે મને પત્ર લખ્યો કે, 'તું અતિશય નિર્દય મા છો એટલે આટલી નાની છોકરીને આટલી દૂરની શાળામાં એકલી મોકલે છે.'

શબાનાનો શાળાએથી પાછા ફરવાનો સમય સાંજના છ વાગ્યાનો હતો. બરાબર છ વાગે હું લોનમાં બેસી તેના આવવાની વાટ જોતી. ક્યારેક તેને આવતાં પાંચ-દસ મિનિટ મોડું થાય તો મારા હાથ-પગ કંપવા લાગતા. તરત જ હું મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગતી અને માનતા માનવા લાગતી કે 'ખુદા! મારી બેટીને સહીસલામત ઘરે પહોંચાડી દે.' મારું સૌભાગ્ય કે મારી દુઆ હંમેશાં ખુદાએ કબૂલ રાખી.

બાબા ખૂબ નાનો હતો. તેની શાળા 'હિલ ગ્રાંજ' પેડર રોડ વિસ્તારમાં હતી. તે શાળાની બસ જૂહુ સુધી આવી નહીં તેથી તેને તે શાળામાંથી ઉઠાડી જૂહુની એક શાળામાં મૂક્યો. મને પણ જૂહુથી રેડિયોસ્ટેશન જવામાં બહુ તકલીફ પડતી તેથી રેડિયોની નોકરીને મેં રામરામ કર્યા.

તે જ વખતે એલેક પદમશીએ 'શીશો કે ખિલોને', 'સારા સંસાર અપના પરિવાર' અને 'શાયદ આપ ભી હંસે' આ ત્રણ નાટક ચંડીગઢમાં ભજવવાનું

મેં પૃથ્વી થિયેટરમાં કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. મહિનાનો પગાર સો રૂપિયા મળતો હતો. રોજ સવારે નવ વાગ્યે શબાનાને તેડીને ઓપેરા હાઉસ પર આવેલ પૃથ્વી થિયેટર પર જતી. બપોરે બે વાગ્યે આવીને રસોઈ બનાવું, બસમાં પાછાં ફરતાં મોટે ભાગે મારા પર્સમાં ફક્ત દસ પૈસા જ હોય, મને ડર એ જ વાતનો રહેતો કે એ દસ પૈસાનો સિક્કો ખોટો નીકળ્યો તો આ બધા મુસાફરો સામે અપમાનિત થઈ બસમાંથી નીચે ઊતરી જવું પડશે. પણ નસીબ એટલાં સારાં કે ક્યારેય સિક્કો ખોટો ન નીકળ્યો. સાંજના પાંચ વાગ્યે એક છોકરાને ભણાવવા જતી. તેના ઠપ રૂ. મળતા. જ્યારે નાગપુર ટૂર પર ગઈ ત્યારે ત્યાંથી પડદા અને ચાદરો લઈ આવી. ત્યાં તે પંદર પંદર રૂપિયામાં મળી ગયા. મુનીષ સાથે હેંગિંગ ગાર્ડન જઈને ચંપાનાં ફૂલોની ડાળખી તોડી લાવતી

અને તેનાથી ફૂલદાની સજાવતી. મુનીષને નજીકના શોર્ટકટની ખબર હતી એટલે અમે ત્યાંથી ચાલીને જતાં અને ફૂલ લઈને ચાલીને જ પાછાં આવતાં.

એક વાર મારી મા, અખ્તરભાઈ અને તેની પત્ની અને છોટી આપાજાન વગેરે પહેલી વાર મુંબઈ આવ્યાં અને મારે ત્યાં ઊતર્યાં. ગરમી ખૂબ હતી અને વીજળી કપાઈ ગઈ હતી એટલે પંખો પણ ન હતો. ફાનસ અને કેરોસીનનો દીવો પેટાવવો પડતો તેથી કેરોસીનની વાસથી જ ઓરડી ભરાઈ જતી. ગરમીથી હેરાનપરેશાન થઈ આખી રાત તે લોકો ચોપાટી પર બેસી રહ્યાં અને સવાર થતાં જ તે લોકોએ હૈદરાબાદ પાછા જવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

મને તેમાં કંઈ શરમ કે ઓછપ લાગી નહીં, કારણ કે મારી આ જિંદગીમાં આવી વાતને મેં કોઈ તકલીફ કે મુસીબત માની જ ન હતી. હિન્દુસ્તાનના કરોડો લોકો આનાથી પણ બદતર જિંદગી જીવતા હોય છે, પણ મારી આવી હાલત જોઈને મારી માને ખૂબ દુઃખ થયું. મોઢેથી તો તે કંઈ ન બોલી, પણ જતાં વખતે મારા ઓશીકા નીચે પાંચસો રૂપિયા મૂકીને જતી રહી. મેં ક્યારેય મારાં મા-બાપ પાસે પૈસા માગ્યા ન હતા કે તેઓને મારી તકલીફ વિશે કહ્યું ન હતું. મારી પાસે પૈસા નથી એ વાતનું મને ક્યારેય દુઃખ થતું નથી. આ વખતમાં કેફી મોટા ભાગનો સમય મદનપુરામાં મજૂરોની વસતિમાં વ્યતીત કરતા અને એ લોકો સાથે તૂટેલાફૂટેલા ખાટલા પર લેટીને કવિતા લખતા. તે સમયમાં તેમણે લખેલી 'મકાન' એ કવિતા ખૂબ લોકપ્રિય થઈ અને શાહિદ લતીફે તેમની ફિલ્મ 'સોને કી ચીડિયાં'માં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

મકાન

આજ કી રાત બહુત ગર્મ હવા ચલતી હૈ
આજ કી રાત ન ફૂટપાથ પે નિંદ આયેગી
સબ ઉઠો, મૈંભી ઉઠું, તુમભી ઉઠો, તુમભી ઉઠો,
કોઈ ખિડકી ઇસી દીવાર મેં ખૂલ જાએગી.

યે જમીં તબ ભી નિગલ લેને પે આમાદા થી
પાંવ જબ તૂટતી શાખોં સે ઉતારે હમને
ઇન મકાનોં કો ખબર હૈ ન મકીનોં કો ખબર
ઉન દિનોં કી જો ગુફાઓ મેં ગુજારે હમને.
હાથ ઢલતે ગએ સાંચે મેં તો થકતે કેસે
નક્સ કે બાદ નયે નક્શ નિખારે હમને
કી યહ દીવાર બુલન્દ, ઔર બુલન્દ, ઔર બુલન્દ
બામો -દર ઔર, જરા ઔર સંવારે હમને.

આંધિયાં તોડ લિયા કરતી થીં શમ્ઓં કી લબેં
જડ દિયે ઇસલિયે બિજલી કે સિતારે હમને
બન ગયા કસ તો પહરે પે કોઈ બૈઠ ગયા
સો રહે ખાંક પે હમ શોરિશે-તામીર લિએ.

અપની નસ-નસ મેં લિએ મેહનતે-પૈહમ કી થકન
બન્દ આંખોં મેં ઉસી કસ કી તસ્વીર લિએ
દિન પિઘલતા હૈ ઊસી તરહા સરોં પર અબ તક
રાત આંખોં મેં ખટકતી હૈ સિયહ તીર લિએ.

આજ કી રાત બહુત ગર્મ હવા ચલતી હૈ
આજ કી રાત ન ફૂટપાથ પે નિંદ આયેગી
સબ ઉઠો, મૈંભી ઉઠું, તુમભી ઉઠો, તુમભી ઉઠો
કોઈ ખિડકી ઇસી દીવાર મેં ખૂલ જાએગી.

મકાન

આજની રાતે ખૂબ ગરમ પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે.
આજની રાત ફૂટપાથ પર ઊંઘ નહીં આવે.
બધાં ઊઠો, હું પણ ઊઠું, તમે પણ ઊઠો, તમે પણ
ઊઠો, એકાદ બારી જરૂર ખૂલી જશે આ જ
દીવાલમાં.

આ ભૂમિ ત્યારે પણ ગ્રસી જવા તત્પર હતી;
તૂટતી ડાળીઓ પરથી પગ મેં નીચે મૂક્યો
ખબર ન આ મકાનોને હતી, ન તેના
નિવાસીઓને, તે દિવસોની – જે મેં ગુફાઓમાં
ગુજાર્યાં.

હાથ અમારા યંત્રો બનતા ગયા તો થાકે કેમ?
એક પછી એક નવાં સર્જનો કર્યાં અમે
અને દીવાલો બનતી ગઈ વધુ ને વધુ ભવ્ય. અને
તેને વધારે ને વધારે સુશોભિત કરી અમે.

આંધીએ અમારા દીવા બુઝાવી દીધા; અંધારાને
દૂર કરવા અમે વીજળીના સિતારા પ્રગટાવ્યા
મહેલ બની ગયો તો પહેરેદાર કોઈ બીજો જ બની
બેઠો. અને અમે કાંતિનું નિર્માણ કરતાં તેની રાખ
પર સૂતા રહ્યા.

અમારી નસ-નસમાં નિરંતર પરિશ્રમનો થાક
ભરી, બંધ આંખોમાં એ મહેલની તસવીર
સમાવીને

દિવસ તો અમારો પસાર થઈ જાય છે. રાત
ખટકતી રહે છે આંખોમાં ઝેરી તીર લઈને.

આજની રાતે ખૂબ ગરમ પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે.
આજની રાત ફૂટપાથ પર ઊંઘ નહીં આવે
બધાં ઊઠો, હું પણ ઊઠું, તમે પણ ઊઠો, તમે પણ
ઊઠો, એકાદ બારી જરૂર ખૂલી જશે આ જ
દીવાલમાં.

ડિમટિમકર રોડથી રેડ ફ્લેગ હોલમાં સ્થળાંતર

ડિમટિમકર રોડ પર છ મહિના રહ્યા બાદ ૧૯૫૧માં સરદારભાઈ અને મુનીષના પ્રયત્નથી સંજોગોવશાત્ અમને પ્રાર્થના સમાજ પાસે રેડ ફ્લેગ હોલમાં એક ઓરડીમળી ગઈ, જે પાર્ટીની જ માલિકીની હતી. રેડ ફ્લેગ હોલ વાસ્તવમાં તો એક મોટો ફ્લેગ જ હતો. તેનું દીવાનખાનું પાર્ટીની મિટિંગો માટે વપરાતું. આઠ ઓરડી હતી. દરેક ઓરડીમાં એક એક કોમરેડનું કુટુંબ રહેતું. દરેક ઓરડીનું ભાડું પચાસ રૂપિયા હતું. આ ઓરડી ડિમટિમકર રોડની ઓરડી કરતાં વધારે સ્વચ્છ હતી, પણ તકલીફ એ હતી કે બીજી ઓરડીઓની જેમ તેમાં બાલકની ન હતી. રસોઈ તે જ ઓરડીમાં બનાવવી પડતી, જે મને જરાય ગમતું નહીં. મેં કૈફીને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દીધું કે, ‘જે ઓરડીમાં હું રહું તે ઓરડીમાં હું રસોઈ નહીં બનાવું.’

કદાચ સરદારભાઈએ આ સાંભળી લીધું હતું. તેમણે આવીને મને કહ્યું, ‘મોતી! એમ કર, મારી ઓરડીની પાછળ જે વરંડા જેવી ખુલ્લી ગા છે ત્યાં તું રસોઈ બનાવજે.’ ખુશીથી મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મને થયું, ‘કોઈક તો છે, જેના દિલમાં બીજા માટે દયા છે અને જે બીજાની ભાવનાની કદર કરે છે અને તેની તકલીફનો વિચાર કરે છે.’ મેં તરત જ મારું રસોડું તે વરંડામાં ફેરવી નાખ્યું, પણ અહીંયાં તકલીફ એ હતી કે એ વરંડામાંથી ભંગિયાણનો આવવા-જવાનો રસ્તો હતો. તે ઝાડુ અને બાલદી લઈને મારી પાછળથી જતી તેની મને બહુ ચીડ ચડતી.

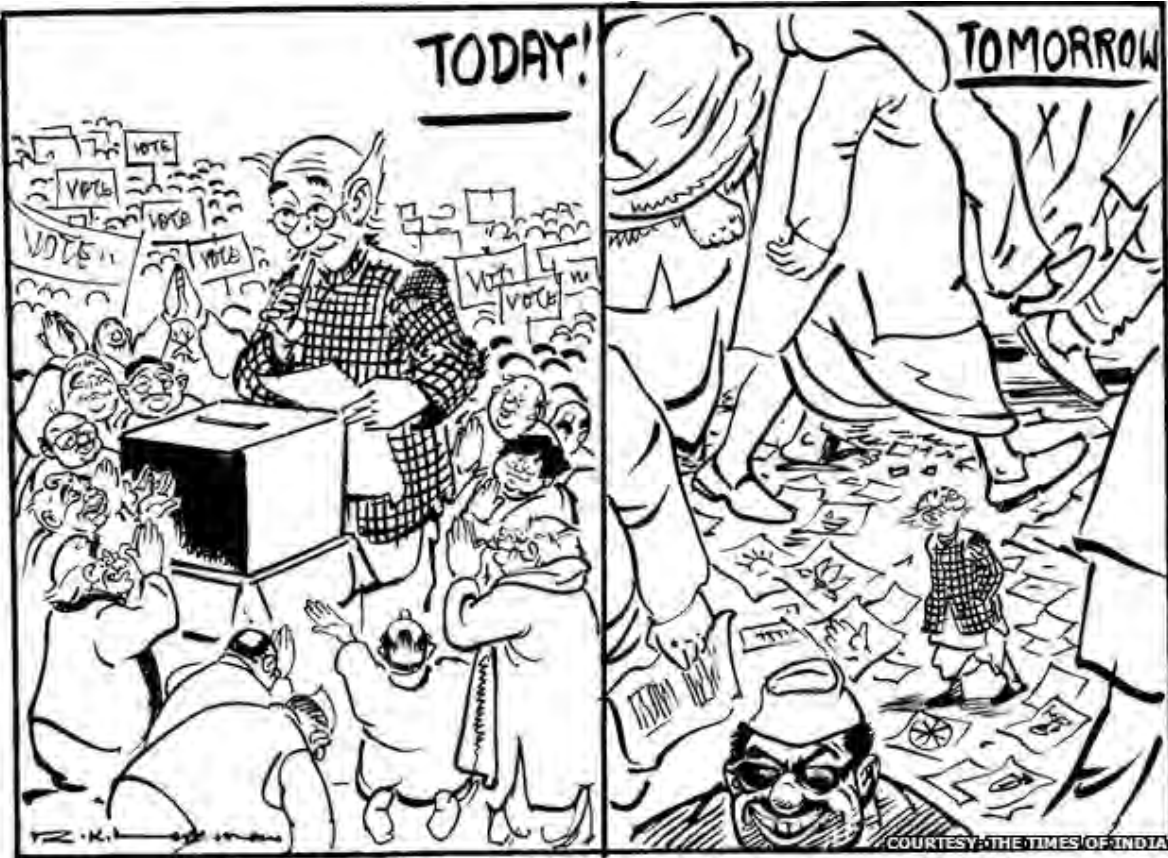
સદ્દનસીબે એક બાલકનીવાળી ઓરડી ખાલી થઈ. તેમાં રહેવાવાળા કોમરેડ બીજા શહેરમાં રહેવા ગયા. ત્યારે મુનીષનાં લગ્ન થયાં ન હતાં. તે એકલો જ હતો. તેણે કહ્યું, ‘મોતી! હું તે કોમરેડ બીજા શહેરમાં રહેવા ગયા. ત્યારે મુનીષનાં લગ્ન થયાં ન હતાં. તે એકલો જ હતો. તેણે કહ્યું, ‘મોતી! હું તે કોમરેડની ઓરડીમાં રહેવા જાઉં છું, તું મારી ઓરડી લઈ લે તે થોડી મોટી છે.’ મને તો જાણે લોટરી લાગી મુનીષનો આભાર માની, મારો સામાન મેં તેની ઓરડીમાં ફેરવી નાખ્યો.

એ ઓરડીને મેં ધીમે ધીમે સજાવવાનું શરૂ કર્યું. બાલકનીમાં એક બાજુ રસોઈ કરવા માટેનો ચૂલો અને વાસણો વ્યવસ્થિત ગોઠવી દીધાં. દરવાજાની સામેની બાજુ પર મેં ડાઈનિંગ ટેબલ અને ચાર ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી, જે હું ચોરબજારમાંથી દસ રૂપિયાના હપ્તાથી લઈ આવી હતી. એ જમાનામાં ટેબલ-ખુરશીની કિંમત બહુ ઓછી હતી. મને તે ડાઈનિંગ ટેબલ પાંસઠ રૂપિયામાં અને ખુરશીઓ પંદર પંદર રૂપિયામાં મળી ગઈ હતી. પછી એક સુથારને બોલાવી ડાઈનિંગ ટેબલની સામે વાંસના સહારે ચટાઈ લગાડી દીધી અને તેના પર મની પ્લાન્ટ ચડાવી દીધો અને મારો ડાઈનિંગ રૂમ સરસ તૈયાર થઈ ગયો.

પૃથ્વી ષિયેટર સાથે જ્યારે પણ હું ટૂર પર જતી ત્યારે સરસ ચાદરો અને પડદા ખરીદી લાવતી. મારી પાસે બે મોટા પલંગ તો હતા. ચોરબજારમાંથી એક વર્ષની શબાના માટે પણ એક નાનકડો પલંગ ખરીદી લીધો. થોડા દિવસ પછી કપડાં રાખવા માટે ૧૧૦ રૂ.નું કબાટ ખરીદ્યું અને પછી કૈફી માટે એક ટેબલખુરશી. મારી પાસે બે લોખંડની પેટી હતી, જેમાં હું ચાદર વગેરે રાખતી હતી. એ પેટી પર જૂની રજાઈઓ પાથરી અને તેના પર સરસ ચાદર બિછાવી દીધી અને મહેમાનો માટે થઈ ગયા સોફા તૈયાર.

એક ખૂણામાં ઉત્તર પ્રદેશથી લાવેલ સૂપડું ટીંગાડી દીધું અને તેમાં બાળકોના ફોટા લગાડી દીધા. મારા બ્લાઉઝ હું જાતે જ સીવું છું એટલે મારી પાસે જાતજાતનાં રંગબેરંગી કપડાંના ઘણા ટુકડા પડેલા હતા. ફુરસદને સમયે તે ટુકડા જોડી જોડીને મેં એક પેચવર્કનો પડદો બનાવી પેઈન્ટિંગની જેમ દીવાલ પર લગાડી દીધો. આ રીતે અમારી ઓરડીની સજાવટ સરસ રીતે પૂરી થઈ ગઈ. કૈફી બહુ ખુશ થયા. સંપૂર્ણ રેડ ફ્લેગ હોલમાં મારી ઓરડી બધાથી સરસ ગણાતી. આવતાં-જતાં લોકો અચૂક પૂછતા કે, ‘આ ઓરડી કોની છે ?’ આ ઓરડીમાં મેં મારાં બંને બાળકો અને કૈફી સાથે નવ વર્ષ ગુજાર્યાં.

[કૈફી અને હું(૨૦૧૧)માંથી]

અનુવાદ વિશે થોડી વાતો

સુમન શાહ

માનવસંસારમાં ૧૯-મી સદી ઈન્ડસ્ટ્રિયાલિઝેશનની, ઔદ્યોગિકીકરણની હતી. ૨૦-મી મોડર્નાઈઝેશનની, આધુનિકીકરણની, અને ૨૧-મી ગ્લોબલિઝેશનની, વૈશ્વિકીકરણની છે. ગ્લોબલિઝેશન સૂચવે છે કે પૃથ્વી હવે એક અખિલ ગ્રહ છે. પૃથ્વીનો આ ગોળાર્ધ પૂર્વ, ને આ પશ્ચિમ, જેવા ભેદ બહુ ઝડપથી ભૂંસાઈ રહ્યા છે. આ પૂર્વનું, આ પશ્ચિમનું, એમ નહીં પણ બધું વૈશ્વિક અનુભવાઈ રહ્યું છે.

ઈન્ટરનેટ અને વર્લ્ડ વાઇડ વેબ્સના પ્રતાપે આજે બધી દીવાલો ફટોફટ તૂટવા માંડી છે. સૂચન એમ પણ છે કે પશ્ચિમના વર્ચસ્વ હેઠળ રહેવાના દિવસો હવે નથી રહ્યા. બલકે પૂર્વ પાસે પશ્ચિમને આપવા-જોગ જે છે એ આપવાના દિવસો છે.

જુઓ, મોડર્નાઈઝેશનનો પાસવર્ડ મારી દૃષ્ટિએ ‘ચેન્જ’ છે, ‘પરિવર્તન’. આધુનિક થવા વ્યક્તિએ કે કોઈપણ સભ્યતાએ બદલાવું પડે. પરમ્પરાઓ અને રીતરસમોથી બલકે જૂનવટમાત્રથી છૂટવું પડે. પણ ગ્લોબલિઝેશનનો પાસવર્ડ ‘એક્સચેન્જ’ છે. ‘આદાનપ્રદાન’, ‘વિનિમય’. પૃથ્વી હવે જો એક અને અખિલ ગ્રહ છે, આપણે જો પૃથ્વી નામના એક-ગ્રહવાસી જીવો છીએ, વૈશ્વિક છીએ, તો આદેશ એ છે કે આપણે આદાન-પ્રદાન કરીએ, વિનિમય કરીએ.

સવાલ એ છે કે એ આદાન-પ્રદાન કે વિનિમયો થાય શી રીતે ? એ એકતા અને અખિલાઈ વિકસી શકે શી રીતે ? મારો ઉત્તર એ છે કે, અનુવાદોથી. અનુવાદને હું ગ્લોબલિઝેશનનું મહત્તમ સાધન ગણું છું.

૨૦૦૩-માં, અમેરિકાની પેનસિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીમાં હું રાઈટર-ઇન-રેસિડેન્ટ રૂપે હતો. કેમ્પસ પર રહેવાનું. હું અને મારાં પત્ની ૨૦-મા માળે રહેતાં હતાં. રોજ વિદ્યાર્થીઓને અને અધ્યાપકોને મળવાનું, વ્યાખ્યાન-વાર્તાલાપ કરવાનાં. પોતે નક્કી કરેલા વિષયમુદ્દા પર કામ કરવાનું. મારો વિષયમુદ્દો હતો, ગ્લોબલિઝેશન – વૈશ્વિકીકરણ. અંગ્રેજીમાં મેં એક પબ્લિક લેક્ચર આપેલું - વિષય હતો : ‘વૈશ્વિકીકરણના દિવસોમાં પ્રાદેશિક ભાષાના લેખકની નિયતિ’. દાખલા રૂપે, હું ગુજરાતી નામની પ્રાદેશિક ભાષાનો લેખક છું તો આ વૈશ્વિકીકરણના દિવસોમાં મારી નિયતિ શી હોઈ શકે? વાસ્તવિક સ્થિતિ એ છે કે હું જે વાચકો ગુજરાતી જાણે છે એમનો જ લેખક છું. પણ મારા અનુવાદો થાય તો મારી

નિયતિમાં પરિવર્તન આવી શકે. એટલું જ નહીં, અનુવાદોની મદદથી હું જેમ વિશ્વ-સાહિત્યને જાણી શક્યો છું એમ કોઈપણ વિદેશી વ્યક્તિ અનુવાદોની મદદથી ગુજરાતી સાહિત્યને જાણી શકે. મેં એ સભામાં પૂછેલું : ગુજરાતી શીખીને મારા પ્રાદેશિક સાહિત્યનું દર્શન પામવા ઇચ્છે એવું છે કોઈ ? કશો ઉત્તર નહોતો !

જુઓ, મલ્ટિનેશનલ કમ્પનીઓએ ગ્લોબલિઝેશનનો લાભ ઉઠાવવાનું ક્યારનું શરૂ કરી દીધું છે – ઉદાહરણ તરીકે, એ આપણી ભાષામાં બોલે છે – ‘ઠંડા મતલબ કોલા’. અનુવાદની એ શૈલીએ, દેશના બલકે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણે કોકાકોલા આસાનીથી વેચાય છે. આપણા એકથી વધુ એક્ટર્સ વિદેશી પ્રોડક્ટ્સના બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર્સ છે. મૂઝવાતો સવાલ માનવવિદ્યાઓના આદાન-પ્રદાનનો છે; લિટરેચર વગેરે હ્યુમેનિટીઝનો પ્રોડક્ટ્સનો એકથી બીજા રાષ્ટ્રમાં, એકથી બીજી સંસ્કૃતિમાં શી રીતે પહોંચાડવી, એ છે. મારો ઉત્તર એ છે કે એ કામ અનુવાદોથી થઈ શકે.

અનુવાદને હું ગ્લોબલિઝેશનનું મહત્તમ સાધન ગણું છું. મારી એ માન્યતા સાથે મારા આ ભૂમિકારૂપ વ્યાખ્યાનનો પૂર્વ ભાગ પૂરો થાય છે. વ્યાખ્યાનના ઉત્તર ભાગમાં, અનુવાદકો માટે જરૂરી, કહો કે અનિવાર્ય એવી કેટલીક વાતો કરું :

અનુવાદ માટે હાથ પર લીધેલી રચનાને અનુવાદક ચાહતો હોય, એને એનો લગાવ થઈ ગયો હોય, એ પહેલી જરૂરિયાત છે. મને ગાંધીજી યાદ આવે છે. ‘ભગવદ્ ગીતા’-નો પહેલવારકો પરિચય એમને ઈન્ગલેન્ડમાં પેલા બે અંગ્રેજ બન્ધુઓથી થયેલો. ૧૮૮૮-૮૯માં. એ લોકો નિયમિત ‘ગીતા’-પાઠ કરતા અને ગાંધીજીને જોડાવા માટે આગ્રહ કરતા. એમને એમ કે ગાંધીજીના સાથમાં ‘ગીતા’-નું સંસ્કૃત સારી રીતે સમજી શકાશે. પણ ત્યારે ગાંધીજીને સંસ્કૃત નહોતું આવડતું. એઓશ્રી તો કાયદો ભણતા’તા. એમને ખૂબ શરમ થયેલી. એટલે પછી સર એડવિન આર્નોલ્ડનો અંગ્રેજી પાઠ વાંચી લે છે. ને પાછળથી તો, મૂળ સંસ્કૃત ગીતાના નિત્ય પાઠ કરે છે, આજીવન ચાહક બલકે ભક્ત બની જાય છે. પરિણામે, ગાંધીજીએ કરેલો ‘ગીતા’-નો ગુજરાતી અનુવાદ મને હમેશાં વધારે શ્રદ્ધેય લાગ્યો છે, કેમકે એમાં મૂળ રચનાને વિશેની હું કહું છું એવી ચાહત હતી, લગાવ હતો.

અનુવાદક માટે ‘સોર્સ લેન્ગ્વેજ’ અને ‘ટાર્ગેટ લેન્ગ્વેજ’ બન્નેનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. જોકે અનુવાદકને આ અનિવાર્યતાની ખબર હોય છે. એટલું જ નહીં, એને એવું પણ લાગે છે કે મને બે ભાષા આવડે છે એટલે અનુવાદ મારા માટે જરા પણ મુશ્કેલ નથી, હું આરામથી કરી શકીશ. પણ એની આ લાગણી વિશે થોડો વિચારવિમર્શ કરવો જરૂરી છે :

ધારણા કરીએ કે કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્’ નાટકના અનુવાદનો પ્રસંગ છે. નાટકની ભાષા સંસ્કૃત છે. અનુવાદની ભાષા ગુજરાતી છે. બન્નેમાં સમાન વસ્તુ ભાષા છે. અનુવાદક ઘડીમાં સંસ્કૃતમાં જશે, ઘડીમાં ગુજરાતીમાં – એની, બે ભાષામાં આવ-જા ચાલશે. સમજવાનું એ છે કે અનુવાદ નામની ઘટના એક નહીં પણ બે ભાષાના સમાગમથી પ્રગટે છે. આ દાખલામાં, ‘સોર્સ લેન્ગ્વેજ’ સંસ્કૃત છે અને ‘ટાર્ગેટ લેન્ગ્વેજ’ ગુજરાતી છે. ‘સોર્સ લેન્ગ્વેજ’-ને ‘સ્રોત ભાષા’ કે ‘મૂળ ભાષા’ અને ‘ટાર્ગેટ લેન્ગ્વેજ’-ને ‘લક્ષ્ય ભાષા’ કે ‘અપેક્ષિત ભાષા’ કહી શકીએ. જુઓ, મારે બન્ને સંજ્ઞાઓનું તરત જ ગુજરાતી કરવું પડ્યું. આખા વ્યાખ્યાન દરમ્યાન મારે જો એક અનુવાદકની રીતે ઘડીમાં મૂળને જોવાનું હોય, ઘડીમાં લક્ષ્યને, તો મારું શું થાય ? ધારો કે હું મને કે કમને

ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં કે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં આવ-જા કરું (મેં કહેલું - મોર ઓર લેસ, આયેમ ડુઇન્ગ ધ સેમ. કેમકે મને વિનંતી કરાયેલી કે મુખ્ય મુખ્ય વસ્તુઓ મારે અંગ્રેજીમાં પણ કહેવી) પણ તો પછી સવાલ એ થાય કે મારા વ્યાખ્યાનનું માધ્યમ કયું છે - ? સાદો જવાબ એ છે કે એક કામચલાઉ અને સંમિશ્ર માધ્યમ છે. મારી આવ-જા આ કામચલાઉ અને સંમિશ્ર માધ્યમમાં થતી હોય છે. આ સંમિશ્ર માધ્યમ મહત્ત્વની વસ્તુ છે કેમકે એ જ છે અનુવાદનું ગર્ભાશય, અનુવાદની માતૃકા. એટલે એ માધ્યમને વધારે ધ્યાનથી જોવાની જરૂર છે :

જઓ, પહેલી બાબત : ઘરમાં વ્યક્તિઓ કે મારી વાર્તામાં પાત્રો હમેશાં શિષ્ટમાન્ય - સ્ટાન્ડર્ડ - ગુજરાતી નથી બોલતાં. પોતા પડે જિવાતા જીવનની ભાષા બોલે છે, જેમાં ગુજરાતીની સાથે ને સાથે અંગ્રેજી, હિન્દી કે સંસ્કૃત પણ હોય છે. ટીવી સીરિયલોના પ્રભાવે એ 'યુ નો વ્હોટ' બોલે તેમ 'મુઝે પતા નહીં' એમ પણ બોલે. એમાં 'સ્પષ્ટ' જેવો શિષ્ટમાન્ય શબ્દ હોય, તેમ એમાં 'ચોખ્ખું' જેવો જનજીવનમાં વપરાતો શબ્દ પણ હોય. એમાં 'હેખાળો' કે 'હેફું' એવા દેશ્ય શબ્દો પણ આવે. 'જીવા પટ્ટયલનો બરદિયો મરી જ્યો' જેવી બોલી પણ આવે - ડાયલેક્ટ.

એક વધારાની બાબત એ કે પતિદેવ જે રીતની ગુજરાતી બોલે એ રીતની, બને કે, શ્રીમતી ન બોલતાં હોય. પતિ બોલે - જો તો, કાર 'લઈ આવ્યો.' પત્ની બોલે - જુઓ તો, કાર 'લૈ આઈ'. એ જ પતિ, ઓફિસમાં જુદી જ ગુજરાતી બોલે છે. એ જ પત્ની, શાકમાર્કેટમાં જુદી જ ગુજરાતી બોલે છે.

એક બીજી વધારાની બાબત એ કે માણસ શબ્દો કે વાક્યો બોલે ત્યારે તેમાં શારીરિક હાવભાવ એની ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી ભળી જતા હોય છે - ઈશારા, ચેષ્ટાઓ. 'વાતમાં કંઈ માલ નહીં' બોલે ત્યારે, સાથે, માણસ પોતાને કપાળે ટપલી મારે છે. 'અરે' તમે શું કરો છો ? - એ વખતે એનો હાથ ઊંચો થઈ જાય છે. ઉપરાંત, સ્વરભાર, કાકુ વગેરે પણ ઉમેરાતાં હોય છે - જેમકે, 'તમે આવશો.' 'તમે' આવશો ? તમે 'આવશો ?' વગેરે.

ટૂંકમાં, મુદ્દો એમ બને છે કે, જિવાતા જીવન દરમ્યાન વ્યક્તિઓ ભલે ગુજરાતી બોલતી હોય છે પણ એ એની પોતાની ગુજરાતી હોય છે - જેને સામાન્યપણે 'વ્યક્તિભાષા' કહેવાય છે - ઇડિયોલેક્ટ.

વાતનો સાર એ છે કે અનુવાદકે બે ભાષા જાણવાનો આટલો મોટો અર્થ થાય છે : એ છે, ભાષામાં છુપાયેલી ભાષા - લેન્વેજ વિધિન ધ લેન્વેજ. આ સઘળી એની ગર્ભિત સમ્પદા. એ સમ્પદાને વિશેની આ સઘળી સમજદારી હકીકતે એ છે કે એની ટાર્ગેટ લેન્વેજ-માં પણ ભાષામાં ભાષા જેવી ગર્ભિત સમ્પદા ભરી પડી હોય છે. એટલે અનુવાદકે એ સમજદારી પણ કેળવવી રહે છે. એ બન્ને પર કામ કરવું રહે છે. ટૂંકમાં, એણે બે ઘોડા પલાણીને આખો ખેલ ખેલવાનો હોય છે. તેથી એ સંસ્કૃત જાણતો હોય, શિષ્ટમાન્ય - સ્ટાન્ડર્ડ - ગુજરાતી જાણતો હોય, એટલું પૂરતું નથી. બન્ને ભાષાના આ પૂર્ણ રૂપેણ જિવાતા સ્વરૂપની એને પૂરેપૂરી સૂઝબૂઝ હોવી જોઈશે.

અનુવાદક ભાષાના આ પૂર્ણ રૂપેણ જિવાતા સ્વરૂપને જાણતો હોય એ પણ પૂરતું નથી. એની પાસે મૂળ રચનાના વિષયનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈશે. હું વિવિધ સાહિત્યોનો અનુવાદક છું, ગમે એટલો સારો છું, પણ રસાયણશાસ્ત્ર કે ભૂસ્તરવિદ્યાના ગ્રન્થનો અનુવાદ ન કરી શકું. મારે 'ના' પાડવી

જોઈએ. આના જેવી જ બીજી જરૂરિયાત એ છે કે મને મૂળ રચનાના દેશકાળ અને સંસ્કૃતિ-સભ્યતાનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કોઈ અમેરિકન અનુવાદક ‘ચાંલ્લા’-નું અંગ્રેજી ‘અ રેડ સ્પોટ ઇન ધ સેન્ટર ઓવ ફોરહેડ’ કરે, તો ન ચાલે. એ જ રીતે, ભારતીય પરિવારની સંકુલ જાળ આખા વિશ્વમાં બેજોડ છે, સમજવી મુશ્કેલ છે. ‘સાહુ’ ‘સાળો’ ‘સાળાવેલી’ શબ્દો અનનુવાદ્ય છે. અનુવાદકો પાસે વિવેકની આશા રહે છે કે એઓ ‘ના’ પાડે. કેમકે કોઈ એક સ્થાન તો એવું જરૂર આવે છે જ્યાં મૂળ રચના સાવ અનનુવાદ્ય બની જતી હોય છે. એટલા માટે, ઘણા વિચારકો કવિતાને અનનુવાદ્ય ગણે છે. જોકે, આ પ્રવૃત્તિનું વૈચિત્ર્ય એ છે કે વધુમાં વધુ અનુવાદો કવિતાના થતા હોય છે !

એક સર્જકને પોતે લક્ષમાં લીધેલા વાચકની – ટાર્ગેટ રીડરની – ખબર હોય છે પણ એક અનુવાદકને ખબર નથી હોતી કે પોતાના અનુવાદનો વાચક કોણ હશે. અનુવાદના વાચકો બે પ્રકારના હોય છે : એક એવા કે જેઓ સંસ્કૃત જાણે છે, કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્’-ને વાંચ્યું છે, બલકે સાહિત્યપદાર્થ શું છે એના પણ પાકા જાણતલ છે. બીજા એવા, જે માત્રજિજ્ઞાસુ છે. એમને ગુજરાતી આવડે છે પણ સંસ્કૃત નથી આવડતું સાહિત્યની બહુ ગતાગમ પણ નથી. અહીં સવાલ એ ઊભો થાય છે કે એ સંજોગોમાં અનુવાદકે શું કરવું – એણે પેલા જાણતલને ધ્યાનામાં રાખવો કે પેલા માત્રજિજ્ઞાસુને ? જાણતલને માટે અનુવાદકે મૂળને વજ્રાદાર રહેવું કે જિજ્ઞાસુ માટે પ્રકાર પ્રકારની બાંધછોડો કરવી ? અનુવાદનું એણે કયું સ્વરૂપ રાખવું – જેને બધી રીતે યથાર્થ કહી શકાય ?

હકીકત એ છે કે અનુવાદના વાચકો મૂળ રચના અને રચનાકારની ખ્યાતિ અનુસારના જ હોવાના. એટલે કે હાથ પરના દાખલામાં, ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્’ અને કાલિદાસની ખ્યાતિ અનુસારના. સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીવાળા એટલે જ કદાચ, ટાઈટલ પેજ પર મૂળ લેખકનું નામ છાપે છે – ‘એમ. કે .નાયક’ – પણ અનુવાદકનું ‘સુમન શાહ’ નામ નથી છાપતા ! એટલે આનો સીધો ઉત્તર તો એ છે કે કોઈપણ અનુવાદકે હમેશાં મૂળને જ વજ્રાદાર રહેવાનું હોય. કોઈપણ અનુવાદનું એ જ યથાર્થ સ્વરૂપ છે.

આજસુ કે ધંધાદારી અનુવાદકો આ સત્ય નથી સ્વીકારતા. એને કારણે અનુવાદોના હીન પ્રકારો જન્મેલા છે : એક પ્રકાર છે, ‘તરજૂમો’. એમાં અનુવાદક મજૂરી કરે છે. કશું જ છોડતો નથી બલકે શબ્દ સામે શબ્દ ગોઠવીને કામ પતાવે છે. બીજો પ્રકાર છે, ‘ભાષાન્તર’ – લિટરલ ટ્રાન્સલેશન. એમાં અનુવાદક મૂળને જડસુની જેમ વળગેલો રહે છે. કાનો, માત્ર – દરેકનો લાભ અંકે કરે છે. જોકે કશું વળતું નથી. કહેવાય કે એણે, માત્ર ભાષા બદલી – જે માણસ, ધોતિયું ઝભ્ભો ને ટોપીમાં હતો એને પાટલૂન ખમીસ ને હેટ પહેરાવ્યાં ! વેશાન્તર પ્રકારનું ‘ભાષાન્તર’ કર્યું. આને ‘મેટ’ ઝ’ કહેવાય. પણ એની સામેનો પ્રકાર ‘પેરો ઝ’ છે. એમાં અનુવાદક અર્થભાવ પકડે છે. મૂળને નુકસાન ન પહોંચે એવી છૂટછાટો લે છે – કહેવાય કે, ‘સહ-સર્જન’ કરે છે, ‘કો-ક્રીએશન’. પણ જો વધારે પડતી છૂટછાટો લેવાય તો અનુવાદ ‘રૂપાન્તર’ બની જાય છે, ‘એડેપ્ટેશન’ – જેમાં બધી વસ્તુઓ મૂળથી દૂરાતિદૂર ચાલી ગઈ હોય છે. ઘણી વાર એમાં મૂળનું મોં-માથું પણ નથી જડતું, એટલે પછી એને ‘ઉદાન્તર’ નામે ચોરી કહેવાનો વારો આવે છે – ‘પ્લેજ્યારિઝમ’.

ત્રણેક નિર્દેશ કરીને વિરમું :

અનનુવાદ સ્થાનો એમ સૂચવે છે કે એટલું નુકસાન તો વેઠવું પડશે. આ એક ખાસ પ્રકારનો ઈર્ષપેરેબલ લોસ છે. તેથી જેટલું અને જેવું થઈ શક્યું હોય એટલાથી અનુવાદકે જરૂરી સંતોષ માનવો. એમ સ્વીકારાયું છે કે ‘ચાંલો’ જેવા અનનુવાદ શબ્દોને અનુવાદમાં એ-ને-એ રૂપે મૂકવા. એ જાતના સમાધાનને સ્વીકારી લેવું. એથી એમ પણ સૂચવાય છે કે અનુવાદ પોતે જ એક સમાધાન કે સગવડથી વિશેષ નથી. એટલે એને થેન્કલેસ જોબ પણ કહે છે !

પ્રારમ્ભે મેં કહ્યું કે ગ્લોબલિઝેશનમાં વિનિમયનું મહત્તમ સાધન અનુવાદ છે. પણ એ સાધન સાથે જોડાયેલા ભયનો પણ મારે નિર્દેશ કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી અમુક અનુવાદકોનું કામ અનુવાદના અનુવાદ કરવાથી ચાલી જતું-તું. જેમકે, ચેખવના ‘શ્રી સિસ્ટર્સ’ નાટકનો મેં ‘ત્રણ બહેનો’ નામે ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો તે ઓલ્ગા શાર્સના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી. એ જ રીતે, મિર્જા અન્નારાયની કન્નડ નવલ ‘નિસર્ગ’નો અનુવાદ મેં એના હિન્દી અનુવાદ પરથી કર્યો. કેમકે મને રશિયન કે કન્નડ નથી આવડતી. મૂળને વિશેની વફાદારીનો આ જે પ્રશ્ન હતો તે આજે અનેકશઃ તીવ્ર બની ગયો છે. કેમકે, અપવાદો બાદ કરતાં, કોઈપણ અનુવાદકને બે-ચાર ભાષાઓ જ આવડતી હોય છે. એટલે ગ્લોબલિઝેશનના આ દિવસોમાં, મૂળ રચનાના અનુવાદોના અનુવાદો ને તેના પણ અનુવાદો જેવી એક જોખમી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો રહે છે. જેમાં ઔથોરિટીનો – કર્તૃત્વનો – અને ઓરિજિનાલિટીનો – મૌલિકતાનો – નાશ થવાનો ભય મોટો છે.

જોકે અનુવાદના લાભ, ખાસ તો મૂળને વશ રહેવાથી થતા લાભ, નોંધપાત્ર છે: અનુવાદથી અનુવાદકને ‘ક્લોઝરીડિંગ’-ની, ‘સઘન વાચન’-ની ટેવ પડે છે. એની પોતાની સર્જકતા ખીલે છે. એની સમીક્ષાવૃત્તિ વિકસે છે કેમકે એને જાતભાતની સાહિત્યિક સમાન્તરતાઓનો, ઇન્ટર લિટરરીનેસનો, ઇન્ટર ટેક્સ્ચ્યુઆલિટીનો, લાભ મળ્યો હોય છે.

મુદ્દો એમ બને છે કે અનુવાદ માણસે બીજા માટે નહીં પણ પોતા માટે કરવા જોઈએ : મને હમેશાં લાગ્યું છે કે ચેખવ, બેકેટ, બાર્થેલ્મ, માર્કવેઝ કે હેરોલ્ડ પિન્ટરની રચનાઓના અનુવાદો મેં મારા માટે, મારી ગરજે કરેલા. જુઓ, સમજુ સાહિત્યકારો તો એમ કરતા જ હોય છે : પાસ્તરનાકે ગ્યુઈથેના ‘ફાઉસ્ટ’-ને અને શેક્સ્પીયરના ‘હેમ્લેટ’-ને રશિયનમાં કે બોદ્લેરે એડગર એલન પો-ને ન્યમાં ઝીલી જાણ્યા છે. અરે, બેકેટે, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે, બોર્હેસે, કે નબાકોવે પોતાની રચનાઓના અનુવાદો પોતે કર્યા છે. એ માર્ગે વ્યક્તિની સર્જકતા, રસ, કલા કે સૌન્દર્યને તે-તેના અસલી રૂપમાં ઓળખી શકાય છે. કોઈપણ અનુવાદે આખરે તો એની જ ઓળખ કરાવવાની હોય છે ! આભાર. *

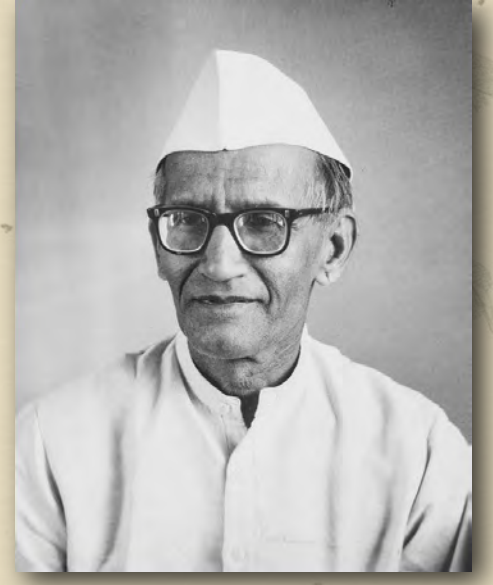
*ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કરેલું વક્તવ્ય

[શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫]

બાળ- કાવ્યો

બે બાળ-કાવ્યો રમણલાલ સોની

ટાગોર, શરદબાબુ વગેરેની અનેક બંગાળી નવલકથાઓના ગુજરાતી અનુવાદો આપનાર; વિશ્વની લોકકથાઓને તથા શેરલોક હોમ્સની જાણીતી ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓને ૧૦ પુસ્તકોમાં ગુજરાતીમાં ઉતારનાર રમણલાલ પીતામ્બરદાસ સોની (જ. ૨૫ જાન્યુઆરી ૧૯૦૮- અવ. ૨૦ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬) એથી ય વધુ જાણીતા છે બાળ-સાહિત્યકાર તરીકે. એમનાં વિખ્યાત થયેલાં બાળ-કથા-ગીતો, ગલબો શિયાળ વગેરે જેવી મજાની બાળ-વાર્તાઓ ને બાળ-નાટકો આજે ય માણવા જેવાં છે.

૧. બિલ્લી અને ઉંદર

બિલ્લી કહે છે : ઉંદર ભૈયા ! રમવા ચાલો !

બહાર હવામાં ફરવા ચાલો !

નવા વર્ષની આજ ઉજાણી,

મારે ત્યાં સૌને ચાપાણી !

ભેળાં બેસી જમવા ચાલો !

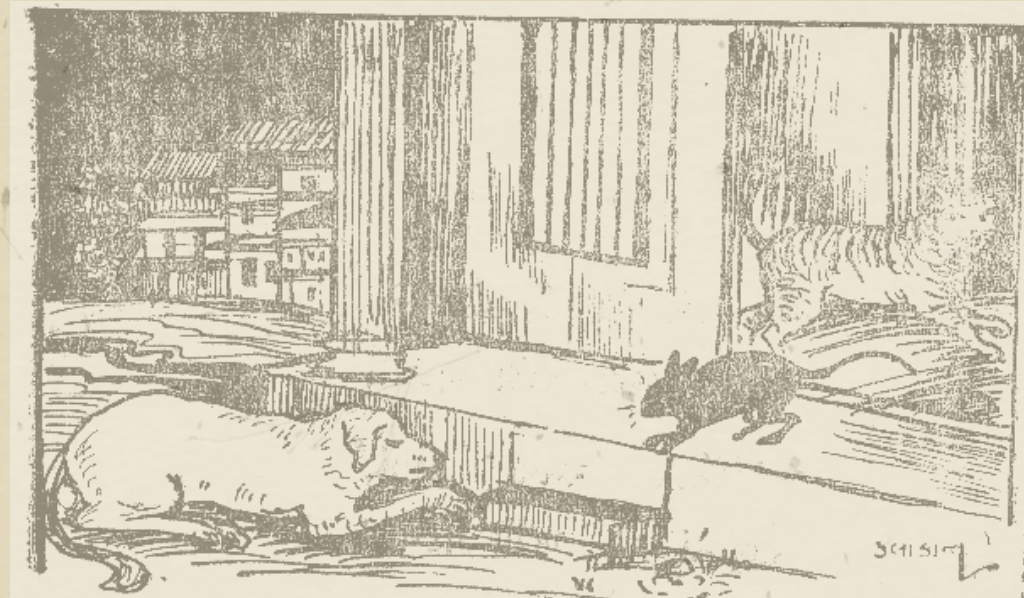
ઉંદર કહે છે : માશી ! મારા મોતિયા મામા,

ઊંઘે પેલા બારણાં સામા,

એમને લઈને આવું રમવા,

સૌ સાથે ઊજાણી જમવા !

રહો, જગાડું મોતિયા મામા !

૨. રીંછ અને સિંહ

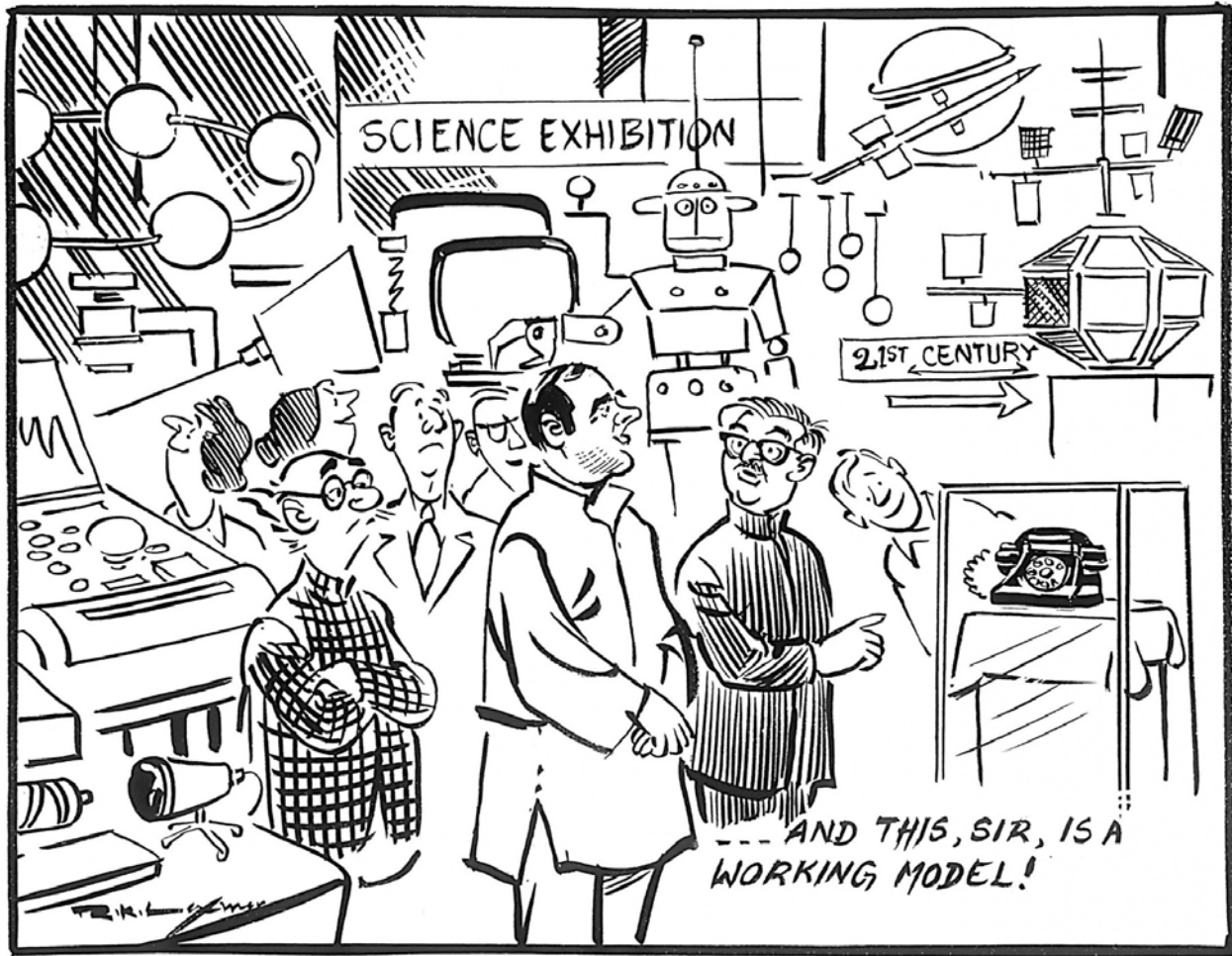
રીંછ એકલું ફરવા ચાલ્યું :
હાથમાં લીધી સોટી,
સામે રાણો સિંહ મળ્યો રે !
આફત આવી મોટી !
ઝૂકી ઝૂકી ભરી સલામો,
બોલ્યું મીઠાં વેણ :
‘મારે ઘેર પધારો, રાણા !
રાખો મારું કહેણ !
હાડ ચામડાં બહુ યે ચૂંથ્યાં,
ચાખો જી મધ મીઠું,
નોતરું દેવા ખોળું તમને,
આજે મુખડું દીઠું !’
રીંછભાઈ આગળ—
એના પગ ધબધબ !
સિંહભાઈ પાછળ—
એની જીભ લબલબ !

*

‘ઘર આ મારું, જમો સુખેથી,
મધની લૂમેલૂમ !’
—ખાવા જાતાં રાણાજીએ
પાડી બૂમેબૂમ !
મધપૂડાનું વન હતું એ,
નહિ માખીનો પાર,
બટકું પૂડો ખાવા જાતાં
વળગી લારો લાર !
આંખે, મોઢે જીભે, હોઠે,
ડંખ ઘણેરા લાગ્યા;
ખાધો બાપલા ! કરતા ત્યાંથી
રાણાજી તો ભાગ્યા !
રીંછ એકલું ફરવા ચાલ્યું,
હાથમાં લીધી સોટી;
સામે રાણો સિંહ મળ્યો—
એ આફત ટાળી મોટી !

[રમણલાલ સોનીનાં બાળ-કાવ્યો(૧૯૭૯)માંથી]

ડાયસ્પોરા સાહિત્ય?

મધુસૂદન કાપડિયા

અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોના સાહિત્યને ડાયસ્પોરા સાહિત્ય કહી શકાય ખરું ? – આ પ્રશ્નની ઊંડી તાત્વિક પર્યેષણા થવી જોઈએ. ડાયસ્પોરાનો માત્ર આટલો જ મર્યાદિત અર્થ કરીએ કે વિદેશમા વસતાં દેશીઓએ લખેલું કે દેશીઓ વિષે લખેલું સાહિત્ય, તો તો પ્રશ્ન સરળ બની જાય છે.

નાનાલાલે વર્ષો પૂર્વે કહેલું કે
મહાસાગરનાં પૃથ્વી વિશાળ
સરોવર કીધાં ગુર્જર બાળ

સાહસિક વસાહતી (immigrant) ગુજરાતીઓએ પૃથ્વીના મહાસાગરોને જાણે સરોવર જેવડા બનાવી દીધા છે પણ હવે તો ડાયસ્પોરા શબ્દનો અર્થ જ બદલાઈ ગયો છે. ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા વ્યાપક થતાં એની સીમાઓ વિશાળ બની ગઈ છે. ડાયસ્પોરા એટલે ‘યહૂદીઓની પરાણે હકાલપટ્ટી’ એવો પુરાણો અર્થ તો હવે ભૂંસાઈ જવાની રાહમાં છે. માત્ર યહૂદીઓ જ નહીં, અન્ય પ્રજાઓનાં પણ ધર્મ, ભાષા, સંસ્કૃતિ, જાતિ કે એવાં કોઈ પણ કારણ કે બહાના હેઠળ થયેલાં સ્થળાંતર એવો સીમિત અર્થ પણ આજકાલ રહ્યો નથી.

ભારતીયો/ગુજરાતીઓએ તો સ્વેચ્છાએ ‘દેશવટો’ લીધો છે. મોટા ભાગનાં ગુજરાતીઓ તો અંગત ઉત્કર્ષ માટે આવ્યાં છે. વર્ષો વીતતાં જાય છે તેમ વતનથી મૂળિયાં ઊખડતાં જાય છે. આ સ્થિતિમાં ઘરઝુરાપાની થોડીક સારી કૃતિઓ અવશ્ય મળી છે. પણ બસ, ડાયસ્પોરા એટલે માત્ર ઘરઝુરાપો, વતન-જન્મસ્થળ-માતૃભૂમિ માટેનો નોસ્ટેલ્જિયા? માત્ર વ્યતીતરાગ કહેતાં સમય માટેનો નોસ્ટેલ્જિયા? એમ જ હોય તો પછી અમેરિકન અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ ક્યાં? સમન્વય ક્યાં? નવવસાહતીઓના પારાવાર સંઘર્ષોની વેદના અને ગૌરવ-ગાથા ક્યાં? અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોની કૃતિઓ વસાહતીઓના સાંકડા વર્તુળમાં ફર્યા કરે છે. એમાં અમેરિકાની સંસ્કૃતિ, કળા, વિજ્ઞાન, જીવનશૈલીનો અંશ સુધ્ધાં આલેખાયો નથી. અમેરિકન પ્રજાનાં સાહસ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, વ્યાપક અને મોકળાશભર્યા જીવન-અભિગમ અને રસવૃત્તિ, જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં, સવિશેષે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં પદાર્પણ અને સિદ્ધિ, વૈભવ, સમૃદ્ધિ અને ભોગવિલાસ, આર્થિક ક્ષેત્રે ઉત્થાન અને પતન, રાજકીય ક્ષેત્રે લોકશાહીની સફળતા અને મર્યાદા, સમગ્ર વિશ્વમાં લોકપ્રિય નીવડેલા અમેરિકન સંગીતના અનેક પ્રકારો, વસાહતીઓ માટેનું અજોડ ઔદાર્ય – આ સઘળાંનું સ્વાનુભૂત નિરૂપણ અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોની રચનાઓમાં થવું હજુ બાકી છે. અરે, ખુદ ભારતી યોએ અમેરિકામાં અનેક ક્ષેત્રે મેળવેલી સફળતાઓ અને સિદ્ધિઓની વાત પણ ક્યાં થઈ છે?

સામાન્યતઃ બે પેઢી વચ્ચે સોરાબ-રૂસ્તમી હોય જ છે. અહીં અમેરિકામાં વસતાં ભારતીયોની બે પેઢી વચ્ચે માઈલોનું અંતર છે. યુવા પેઢી વૈશ્વિક ભૂગોળખગોળમાં રમે છે, જ્યારે એમનાં માતાપિતાની પેઢીનું ચિત્ત હજી ભારતમાં જ છે. આ બે પેઢી વચ્ચે પ્રત્યાયન(communication)નો બહુધા અભાવ છે. એ બંને જુદી જ ભાષા બોલે છે, એકબીજાને સમજી જ શકતી નથી. બે પેઢી વચ્ચેના આ સંઘર્ષને, આ સોરાબરૂસ્તમીને હજી આ સાહિત્યમાં વાચા ક્યાં સાંપડી છે? ડાયસ્પોરા વિશે અનેક વાદ, વિવાદ, સંવિવાદ થયા છે પરંતુ એની બે ગંભીર મર્યાદાઓ છે. એ પૈકી એક : એમાં માત્ર તત્ત્વનું ટૂંપણું જ થયું છે, સર્જનાત્મક કૃતિઓની વાત થઈ જ નથી અને બીજી : તત્ત્વનું ટૂંપણું પણ કાલગ્રસ્ત છે અને હવે અપ્રસ્તુત છે. જેટ વિમાન, બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ અને ઇન્ટરનેટના યુગનું આજના ડાયસ્પોરાનું જુદું જ સ્વરૂપ છે.

વતનથી દૂર રહેવું અને વતનમાં મૂળ રોપી રાખવાં, ત્યાં પાછા ફરવાની ઝંખના અને સમાંતરે ‘જ્યાં હોઈએ ત્યાં’ ઝળહળવાની તીવ્રતા – આ સઘળી વાતનો સહિયારો અનુભવ એટલે ડાયસ્પોરા. સ્વદેશ અને પરદેશ, વતન અને યજમાન દેશ, બંને બાજુએથી વિખૂટાપણાનો અનુભવ. (Diaspora in Modern Societies, Myths of Homeland and Return. William Safran, Diaspora ૧, ૧૯૯૧, pp. ૮૩-૯૯)

વતન કયું છે અને નિર્વાસન કયું છે – ડાયસ્પોરાના અર્થપરિવર્તનમાં નિર્ણયાત્મક રીતે રાજકારણનું સ્થાન અર્થકારણે લીધું છે. (Ban Wang, Reimagining Political Community; Diaspora, Nation-state and the Struggle for Recognition. Modern Drama : World Drama from ૧૮૫૦ to the Present. ૨૦૦૫, P ૨૫૨.)

એચ-વન વીસા પર આવનારા ભારતીયો અને બેંગલોર, હૈદરાબાદ, પૂણે વગેરે સ્થળે સ્થિર થતા અમેરિકનોને ડાયસ્પોરાની કઈ વ્યાખ્યામાં સમાવશું? આજની દુનિયામાં વેગીલું વૈશ્વિકરણ ડાયસ્પોરાને નવો જ અર્થ આપે છે. Toloyan કહે છે તેમ આ માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય (International) નહિ પણ વિશ્વાંતરની (Transnational) પણ છે. (Toloyan, Kachig. Diaspora Studies Panel. International Colloquium on Area Studies, Diaspora Studies and Critical Pedagogies, Toronto, March ૩૧ – April ૨, ૨૦૦૬.)

ડાયસ્પોરાની આજની ચર્ચાવિચારણાની બીજી ગંભીર મર્યાદા, આ વિષયની ઉત્તમ સર્જનાત્મક કૃતિઓના ઉલ્લેખ સુધ્યાંના અભાવની છે. સલમાન રશ્દી, વિદ્યા નાયપોલ, ગેબ્રીયલ ગાર્સિયા માર્કવેઝ અને મીલાન કુંદેરા જેવા આ વિષયના સમર્થ સર્જકોનો આ વિચારણામાં ઉલ્લેખ સુધ્યાં જોવા મળતો નથી.

H A Jinna નવલિકાસંગ્રહ A Good Fallમાં ડાયસ્પોરાની કેટલીક અદ્ભુત નવલિકાઓ છે જેમાં નિર્વાસિતો માત્ર ચીન વિશેનાં તેમનાં સ્વપ્નો અને સ્મૃતિઓમાંથી જ દેશવટો નથી ભોગવતાં પણ તેમના સ્વત્વમાંથી પણ દેશવટો ભોગવે છે. H A Jinna ઉલ્લેખની અપેક્ષા ન રાખીએ પણ ઝુમ્પા લાહિરીની પણ નોંધ સુધ્યાં નહિ! ઝુમ્પા લાહિરીની ત્રણ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે, જેમાં Interpreter of Melody’ને પુલિત્ઝર પ્રાઈઝ આપવામાં આવ્યું છે. Namesake તેમની નવલકથા છે અને Unaccomstomed Earth તેમનો નવલિકાસંગ્રહ છે. મારા મતે, પુલિત્ઝર પ્રાઈઝ વિજેતા Interpreter of Melody કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ કક્ષાની નવલિકાઓ આ સંગ્રહમાં છે. ઝુમ્પા લાહિરીની આ ત્રણેય સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં ડાયસ્પોરાનાં નવાં જ રૂપ અને સ્વરૂપ નીખરી આવે છે.

[અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો, ૨૦૧૧-પ્રસ્તાવનામાંથી]

બાળ-
નાટક

જેવા સાથે તેવા

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

પાત્રો : ૧. વેપારી ૨. બોઘડ ૩. કાજી ૪. બીરબલ ૫. નોકર ૬. શેઠ ૭. બેગમ ૮. દાસી

વેપારી : અરે એય બોઘડ; લાવ મારી પાંચ સોનામહોર.

બોઘડ : અરે ! પણ હું ક્યાંથી પાંચ સોનામહોર લાવવાનો છું?

વેપારી : એ હું શું જાણું ? આખું ગામ વાત કરે છે કે બોઘડજીએ મને પાંચ સોનામહોર આપવાની છે. ને મારે તે લેવાની છે.

બોઘડ : પણ એ તો મને સપનું આવેલું. સપનામાં હું તમારી દુકાને આવ્યો. તમારી પાસેથી મેં થોડું અનાજ લીધું. તમે

તેના બદલામાં પાંચ મહોર માંગી. મેં કહ્યું કે હું થોડા દિવસમાં આપી દઈશ. પણ...

વેપારી : તો હું પણ એ જ કહું છું ને કે તમે કહ્યું હતું કે હું થોડા દિવસમાં મહોર આપી દઈશ. હું તો તમે જે વચન

આપ્યું હતું તે મુજબ મહોર લેવા આવ્યો છું. જુઓને, એ વાતને એક અઠવાડિયું થઈ ગયું.

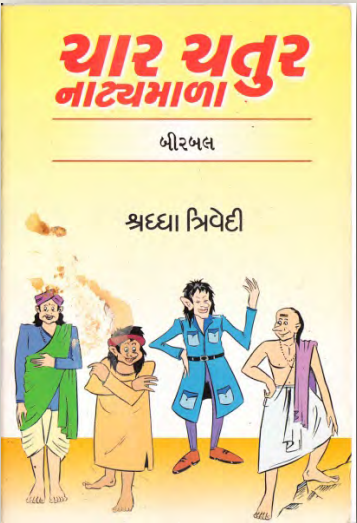
બોઘડ : પણ એ તો સપનું હતું.

વેપારી : એ હું ના જાણું. બોલો, તમે જ કહેલું ને અઠવાડિયામાં જરૂર આપીશ. મેં હા કહેલી. ને હવે ના પાડો છો ?

અનાજ તો પટ દઈને લઈ લીધું. ને હવે મહોર આપવાની વાત આવી એટલે ગલ્લાંતલ્લાં કરો છો ?

બોઘડ : અર ભાઈ ! સોનામહોર કેવી હોય તેનીયે મને તો ખબર નથી. તો વળી તમને પાંચ મહોર એવી રીતે આપવાનો ?

વેપારી : એ હું ના જાણું. અનાજ લઈ લીધું. ને હવે મહોર આપવાની આવી એટલે ફરી ગયા ? ચાલો કાજી પાસે

ન્યાય કરાવીએ.

(થોડીક વાર સંગીત)

વેપારી : કાજી આપ અમારો ન્યાય કરો. આ બોઘડલાલે આજથી અઠવાડિયા પહેલાં મારી પાસેથી અનાજ લીધું હતું.

ત્યારે કહેલું કે એક અઠવાડિયામાં હું પાંચ મહોર આપી દઈશ. હવે જ્યારે તે હું માંગવા ગયો ત્યારે તે ફરી ગયો.

કાજી : બોઘડ, આ વેપારી બરોબર કહે છે ?

બોઘડ : હા. મેં અનાજ લીધેલું ને પાંચ મહોર આપવાનું કહેલું એ વાત સાચી. પણ એ તો સપનું હતું.

કાજી : તેં કહેલું તો ખરું ને કે પાંચ મહોર આપીશ ?

બોઘડ : હા.

કાજી : તો હવે તો આપી દે એટલે વાત પૂરી. જાઓ.

વેપારી : જોયું ને ! તો હવે આપ. ને હજીયે જો તારી ઈચ્છા હોય તો આપણે બીરબલ પાસે જઈએ.

બોઘડ : હા, ચાલો – કદાચ તે સાચો ન્યાય કરશે.

(થોડીક વાર સંગીત)

બીરબલ : બોલો શું કામ છે ?

વેપારી : આ બોઘડે આજથી અઠવાડિયા પહેલાં અનાજ લીધેલું. તેણે મને પાંચ મહોર આપવાનું વચન આપેલું, પણ

હજી સુધી તેણે આપી નથી. ને હવે જ્યારે હું માગું છું તો કહે છે કે મારી પાસે એક મહોર પણ નથી ત્યાં પાંચની

શી વાત ? હવે આપ જ ન્યાય કરો.

બીરબલ : બોઘડ, આ વેપારીએ જે કહ્યું તે સાચું છે ?

બોઘડ : હા, એ સાચું છે. પણ ખરેખર તો એવું મને સપનું આવેલું.

બીરબલ : પણ તેં કહેલું તો ખરું ને કે પાંચ મહોર આપીશ. તો હવે તારે પાંચ મહોર તો આપવી જ જોઈએ.

બોઘડ : પણ બીરબલજી ! હું એ લાવું ક્યાંથી ? અરે રે ! હવે (રડે છે.)

બીરબલ : એમ રડવે કંઈ વળશે નહીં, એમ ઢોંગ કરે નહીં ચાલે. તારે પાંચ મહોર આપવી તો પડશે જ. પણ જો

સાંભળ. તારી પાસે અત્યારે નથી તો તારે બદલે હું પાંચ મહોર આપી દઉં છું. બસ....અરે! કોઈ હાજર છે ?

નોકર : જી માલિક !

બીરબલ : જાઓ, અંદર પેલી ગાગર છે ને તેમાંથી પાંચ મહોર લાવો ને એક અરીસો લાવો.

નોકર : જી માલિક !

વેપારી : બીરબલજી ! આપનો ન્યાય તો કહેવું પડે !

બોઘડ : અરે શું ન્યાય? અત્યારે એ તને મહોર આપે છે. પણ પછી મારે તો એમને આપવી તો પડશે ને ! મને ખબર હોત

કે બીરબલ પણ આવો જ ન્યાય કરવાના છે તો હું આવત જ નહીં. સીધો તળાવ કે કૂવામાં જઈ પડત. આ

તો જીવતે જીવત મોત થયું.

વેપારી : પણ ન્યાય એ ન્યાય ! મને તો પાંચ મહોર મળે એટલે બસ. બીરબલજી ! તમે પાંચ મહોર મંગાવી એ તો

મને આપવા માટે એ તો હું સમજ્યો. પણ તમે અરીસો શા માટે મંગાવ્યો તે હું ના સમજ્યો.

બીરબલ : ધીરજ ધરો. હમણાં તેય સમજાશે.

નોકર : માલિક, લો આ મહોર ને અરીસો.

બીરબલ : જો. હવે આ અરીસો આમ પકડીને ઊભો રહે. હવે શેઠ ! જુઓ મૂકી આ મહોર. તમને દેખાય છે ? કેટલી છે ?

વેપારી : પાંચ. પૂરી પાંચ.

બીરબલ : તો લઈ લો.

શેઠ : જી. લઈ લઉં.

બીરબલ : પણ આ નહીં. પેલી અરીસામાં દેખાય છે ને તે તમારી છે. તમારે તે પાંચ મહોર લેવાની છે.

વેપારી : આ કેવી વાત કરો છો ? અરીસામાં તો પ્રતિબિંબ છે. તે કેવી રીતે લઈ શકાય ?

બીરબલ : મારો ન્યાય તો એમ જ કહે છે કે તમારે એ મહોર લેવાની છે.

વેપારી : પણ બીરબલજી ! તમે સમજતા કેમ નથી? એ તો પ્રતિબિંબ છે. એ લેવાય કેવી રીતે ?

બીરબલ : તો બોઘડને સપનામાં તમે જે અનાજ આપેલું તે શું પ્રતિબિંબ નહોતું ? શું એ સાચું અનાજ હતું ? જેવું

તમારું અનાજ તેવી આ સોનામહોર ! લઈ લો.

વેપારી : હેં !...હા...હા...એ સપનું જ હતું. સાચું અનાજ નહોતું.

બીરબલ : અરીસો કેમ મંગાવેલો તે સમજાયું ?

વેપારી : હા. સમજાયું.

બીરબલ : તો હવે લો તમારી મહોર ને ચાલતા થાવ. કોઈ ગરીબને આમ હેરાન કરતાં શરમાતા નથી ? ચાલો રાજા

પાસે. થોડી શિક્ષા થશે તો જ આવું કરવાનું ભૂલશો.

વેપારી : ના બીરબલજી ! ભૂલ થઈ ગઈ. માફ કરો. હવે આવી રીતે કોઈને પજવીશ નહીં. બોઘડ ! ભાઈ ! મને માફ કર.

હું તારી માફી માગું છું.

બોઘડ : બીરબલજીએ માફી આપી એટલે બસ. જા ભાઈ ! બીરબલજી ! શું તમારો ન્યાય !

[ચાર ચતુર નાટ્યમાળા : બિરબલ(૨૦૦૦)માંથી]

લેખક-સંપર્ક

આ અંકના લેખકો

ઉર્વીશ કોઠારી, મહેમદાવાદ uakothari@yahoo.com

હરીશ ધોબી, અમદાવાદ ૯૧ ૯૯૨૪૪ ૭૨૩૮૫

સુમન શાહ, અમદાવાદ suman.g.shah@gmail.com

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, અમદાવાદ ૯૧ ૯૮૯૮૩ ૬૯૮૭૨

મધુસુદન કાપડિયા , અમેરિકા mgkapadia@yahoo.com

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

સર્જક-પરિચય - સર્જક રાવજી પટેલ

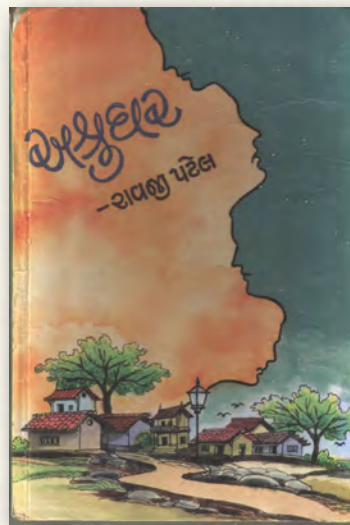
સર્જન કરવાની શક્તિ કેવી તો જન્મજાત હોય છે એનો એક દાખલો આપણા નવલકથાકાર પન્નાલાલ પટેલ છે તો બીજો એક દાખલો કવિ રાવજી છે – રાવજી છોટાલાલ પટેલ. જન્મ 15 નવેમ્બર 1939 અને, નાની વયે જ આ ઉત્તમ સર્જકનું અવસાન : 10 ઓગસ્ટ 1968.

ડાકોર પાસેના નાનકડા ગામ વલ્લવપુરામાં જન્મેલો આ સામાન્ય સ્થિતિનો ખેડૂત-પુત્ર અમદાવાદ આવ્યો, સ્કૂલમાં ભણ્યો, કોલેજમાં બે વર્ષ કર્યા; નિર્વાહ માટે મીલમાં, પુસ્તકાલયમાં નાની-સરખી નોકરીઓ કરી. આ એક સંઘર્ષ, ને શહેરમાં ગામ-ખેતર તીવ્રતાથી યાદ આવ્યા કરે એ બીજો મનોસંઘર્ષ. રાવજીનાં સંવેદના ને ચેતના એટલાં તો વેગવાળાં કે ગુજરાતીના કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં જ કવિતાનું ઝરણું ફૂટ્યું – ને જોતજોતામાં રાવજી પટેલ તે સમયની આધુનિક કવિતાનો એક મહત્ત્વનો કવિ બની ગયો – અદમ્ય સર્જકશક્તિનો જાણે ચમત્કાર! ભણ્યો, વાંચ્યું, લખ્યું તે બધું જ તરવરાટથી ને વલવલાટથી – ઊંડે ડૂબકી મારીને. નાનપણના અપોષણને કારણે ક્ષય થયો, લાગણીની તીવ્રતાવાળા આ કવિએ એ ગણકાર્યું નહીં, રોગ વકરતો ગયો, એને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયો – પણ એ બચ્યો નહીં. 30 વર્ષની નાની વયે આપણી વચ્ચેથી એ વિદાય થયો...

જીવ્યો એ દરમ્યાનમાં, કૃષિ-ચેતના તેમજ આધુનિક ચેતનાનાં ખેંચાણવાળી – લાગણી અને સમજના અદ્ભુત સમન્વયવાળી કવિતા લખી. અવસાન પછી એનો, કવિમિત્રોએ, સંગ્રહ કર્યો : ‘અંગત’ (1970). એ ઉપરાંત બે નવલકથા લખી ‘અશ્રુઘર’(1966) અને ‘ઝંઝા’ (1967). વાર્તાઓ લખી – ‘વૃત્તિ અને વાર્તા’ (1977). એક રોગગ્રસ્ત અશક્ત વ્યક્તિ, એક સશક્ત સર્જક.

નવલકથા ‘અશ્રુઘર’

આ નવલકથાના નાયકનું નામ છે – સત્ય. એ ક્ષયગ્રસ્ત છે, પણ મન એનું તરવરાટવાળું, તીવ્ર રીતે સંવેદનશીલ છે. હોસ્પિટલ અને ગામડાનું ઘર – એની વચ્ચે પસાર થતા એના દિવસો વિસ્મયભરેલા, લાગણીમય, ઉશ્કેરાટવાળા, વેદના-ને-પ્રસન્નતાવાળા પ્રેમ-અનુભવથી ભરેલા છે. હોસ્પિટલમાં લલિતા સાથેનો પ્રેમ, ગામમાં ગયા પછી સૂર્યા સાથે લગ્ન, વળી છેલ્લી ઘડીઓમાં લલિતાનું ક્ષણિક સાન્નિધ્ય...

નવલકથામાં લેખકની શૈલી રમતિયાળ છે, એની ભાષા શિક્ષિતની તેમજ ગ્રામજનની એવા બેવડા સ્વાદવાળી છે. લેખકની રમૂજવૃત્તિ – sense of humour – પણ સંવાદોમાં ને વર્ણનોમાં દેખાય છે. ક્યાંક તો નરી કવિતા છે એ.

કરુણ અંતવાળી આ નાનીસરખી નવલકથા એવી તો કથા રસવાળી ને સર્જનાત્મક ભાષાના કસવાળી છે કે એમાં એકવાર પ્રવેશ કરીશું એ પછી આંખો સામેથી એ ખસશે જ નહીં.

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર ને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

અમારો ભાવનામંત્ર છે :

ગુજરાતીની ઉત્તમ કૃતિઓને પલકમાત્રમાં બહોળા વાચકો સુધી પ્રસારવી

વીજાણુ ગ્રંથો
eBooks

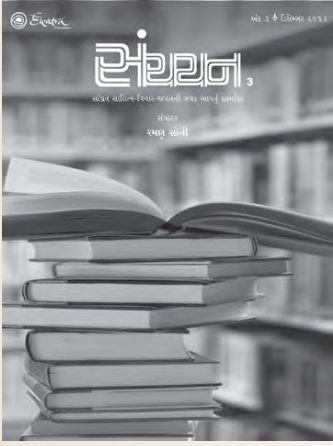

વીજાણુ રૂપાંતર પાછળનો અમારો દષ્ટિકોણ વાચકોને પુસ્તક

તરફ આકર્ષીને એને ગ્રંથમાં જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રવેશ આપવાનો છે. એથી -

‘રસપ્રદ-અને-ઉત્તમ’ના ધોરણે શિષ્ટ ગુજરાતી ગ્રંથોને અમે આ રીતે આકાર આપીએ છીએ :

- ❖ ગ્રંથનું મૂળ આવરણચિત્ર ❖ લેખકનો ફોટોગ્રાફ
- ❖ લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા સરળ પ્રવેશક પરિચયો ❖ અને એ પછી મૂળ ગ્રંથસામગ્રી (text)

આ પદ્ધતિએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં અમે ૩૦ ગ્રંથોને વીજાણુ રૂપ આપ્યું છે.
જેમકે: જનાન્તિકે, અમૃતા, અરધી સદીની વાચનયાત્રા, અશ્રુઘર, ખરા બપોર...
પ્રતિમાસ એમાં એક એક પુસ્તક ઉમેરાતું જાય એવી અમારી યોજના છે.

વી-સામયિક
eMagazine

સંચયન

સંપાદક રમણ સોની

- ❖ વાચકો સાથે ગોષ્ઠિ કરતું ને હળવાશથી સાહિત્યના મર્મોને ચીંધતું સંપાદકીય
- ❖ સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-લક્ષી સામયિકોમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓનું ચયન ❖ સમગ્ર સાહિત્યપટને આવરી લેતા - મધ્યકાલીનથી અર્વાચીન, આધુનિકથી આજ લગીના - સર્વ સ્વરૂપોના ગ્રંથોમાંથી સ્મરણીય અને સુવાચ્ય, માર્મિક અને રમણીય કૃતિઓનું ચયન ❖ ફોટોગ્રાફ, કૃતિ-લેખક-પરિચય દ્વારા યથાયોગ્ય ભૂમિકા રચતી ટૂંકી પ્રવેશક નોંધો ❖ બહુરંગી નયનરમ્ય મુદ્રણસજ્જા દ્વારા ઉત્તમની આકર્ષક રજૂઆત ❖ ગુજરાતી ભારતીય વિદેશી ચિત્રકારોની કળાકૃતિઓનો પણ સમાવેશ

દર બે મહિને વીજાણુ પડદે પ્રગટ થતા ‘સંચયન’ના ૮ અંકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. ઉમળકાભર્યા અનેક પ્રતિભાવો મળતા રહ્યા છે. આપનું પણ email ID મોકલો, અંકો મેળવવા- atulraval@ekatrafoundation.org

વીજાણુ પરદે અનેક ગ્રંથો-કૃતિઓ :
સંઘરવાં કેટલાં સહેલાં! વાંચવાં કેટલાં સુખદાયી!

તો નિમંત્રણ છે : ગ્રંથ-સામયિક-વિશ્વમાં પ્રવેશ કરવા www.ekatrafoundation.org ઉપર click કરો

: સંપર્ક :

અતુલ રાવલ
atulraval@ekatrafoundation.org

રાજેશ મશરૂવાળા
mashru@ekatrafoundation.org

135 Tradition Pkwy., Flowood, MS 39232 • USA • Phone: 1-704-756-1325